

הוא מביא בסוף דבריו מסורות שונות בדבר גילוי הזוהר, שחלקן נתפסו כמאורח מקוטע ומשובש באור החמה¹, לר' אברהם אזולאי²; כותב הרמ"ק:

וכן היה במציאות גילויי נס ופלא שאין מי שידיע אודות גילויי ויש כזה דרכים רבים. יש מי שאומר שמצאו ישמעאלי עובד ארמה במערה במירון ומכרו לבשמים ודרכים לכורך התבלים, ומצאו חכם אחד ממושבי דרעא בארץ ישראל בעיר צפת חוב"ב מפורד ומפורד וקצוע וקצוע וטרחה כמה טרחות... והלך על כל חנויות הדרכים מוכרי בשמים ותכלים וקנה מהם כל מה שנושאר בידם שמכר להם עובד ארמה ישמעאלי שמוצאו כמערה, והעתיקו ונמצאו בו מסורות הרבה מזה שנאבד וכלה ונקיע ונפור ואין כזה הכרח ולא ראייה. רק שמצינו שבארץ דרעא במדינות המערב היה עירק מציאות הספר ומשם נתפשט אלינו וכבר הקרו על העניין כימים קדמונים כדיר ה' משה ר' לילאון וכימי ר' שמואל דמן עכו בעל ספר מאירת עינים ככתוב בספר מעשה החסידים אשר לר' ³.

דבריו המאופים של קורדובירו, המעידים על ההתלכטיות בשאלת מוצא ספר הזוהר ומקורו, מלמדים על הקשר הכפול שהיה רווח במסורת צפת בין דרעה ובין הזוהר. הם כוללים מצד אחד סיפור אנדי על מציאתו כדיר יחכם אחד ממושבי דרעא בארץ ישראל בעיר צפת⁴, ומצד אחר השקפה מקובלת, שלפיה 'מצינו שבארץ דרעא... היה עירק מציאות הספר ומשם נתפשט אלינו'. הדברים מתייחסים למקום המצאו וגילוי של הספר בשלהי המאה ה-13 והאשית המאה ה-14, ולא למקום היכרותו. שכן, המסורת הקבלית מייחסת כדיר את היכור הזוהר לרשב"י וקובעת את גיחתו לפרק זמן ארוך ואח גילוי 'כדור אחרון', מכיל לציין את מקום הגילוי. יתכן שלפני קורדובירו עמד ספר דברי-הימים של ר' יצחק דמן עכו כנחשו השלם, שלא הגיע לידינו, ושמה משם נטל את מסורת השיור לדרעה. שכן הוא מציין בסוף דבריו באור יקר⁵, אחר איחורה של דרעה, שר' יצחק (שמואל) מעכו כבר חקר על אודות מציאות הזוהר וסיומם של דבריו, שאינו מצוי בידינו כיום אך היה לנוגד עיני רמ"ק בספר מעשה החסידים, מלמד, שהתקוותו של ר' יצחק על מוצא הזוהר ומקום התפשטותו לא נסתקמו בספרד⁶. ר' יצחק הגיע בנודדיו לצפון-אפריקה ולסביבות דרעה⁷, ואולי יש מקום להניח שאכן

- עיין: שלום, ספור, עמ' 166; חשבי, הזוהר, ת"א, עמ' 34; זק עמ' 175, הערה 41. השוה: שלום, כתב"יד, עמ' 49.
- חיקוי הזוהר, עם פירוש אור יקר, כרך ב, עמ' קד, ההדגשות מובאה הן שלי, וכן כל ההדגשות מובאות שבמאמר זה. על דבריו ר' יצחק דמן עכו, בעל 'מאירת-עיינים בתקורת מוצא הזוהר' — עיין: חשבי, הזוהר, עמ' 28-33. שמואל הוא אביו של ר' יצחק, רצ"ל ר' יצחק בן שמואל מעכו, ואין ספק שהכוונה לדברי בעל 'מאירת עיינים'.
- עיין: זכות, עמ' 88-89; שלום, רמ"ל: חשבי, הזוהר, א, עמ' 28-33. לפני כל המכתרים הנוכחים לא עמד דבר רמ"ק באור יקר, שהיו ספונים במכתב-יד מודנה, עד לפני שנים ספורות. תודתי נתונה ל"ר עמוס גולדרייך, שהודיעני כי מצא במחקריו על אודות ר' יצחק מעכו, שאכן

5

מקובלי דרעה

רחל אליאור

א. מבוא

ממתיצתה השנייה של המאה ה-16 ואילך נמצא במקורות שונים בארץ-ישראל ובצפון-אפריקה ערויות על 'מקובלי דרעה', 'חכמי דרעה', 'מקובלי דרעה הקדמונים', 'מנהג מקובלי דרעה' וכיוצא באלה צירופים המצביעים על קיומו של חוג מקובלים בעל מסורת ייחודית בדרעה שבמאורקן. בחינה מפורטת של מסורות אלה מעלה, שמדובר ככל הנראה בשתי קבוצות: האחת — מזוהה מבחינה היסטורית, בת המאה ה-16; והשנייה — אוניברסיטית, הקדומה לה בזמן.

שלושה מאפיינים כולטים מצויים במסורות אלה:

- (א) זיקה בין דרעה ותכניה להתגלות הזוהר.
- (ב) הדגשת העתיקות והקדמות של המסורות המוכרות משם מקובלי דרעה בני המאה ה-16: המסורות הקשורות בשמם מתאפיינות בדיקה לכתות אוקולטיים, בידיעה על-חושית, בראיית עתידות, בגילוי אליהו, בהשגת רוח הקודש והישור קץ.

כיום ארון באישוש ההיסטורי של מסורות אלה וכדורדים הכרוכים במקום וכיושבי, אעיר כי כטריים הכרוכים חוגים קבילים עם איזור גיאוגרפי מסוים אינם נפוצים בתקופה זו. אף במקומות שהם מוכרים לילמודי קבלה במאה ה-16, אינו מוצאים בדרך-כלל מסורות משם חכמיהם, נוסח מקובלי-אדריאנופול, או מקובלי מאנטובה, שכן אקסקלוסיביות גיאוגרפית לא היה בה טעם כעולם שאחרי גירוש ספרד, אשר סימן-ההיכר המובהק בו היה אי-היציבות והעדר הרציפות. לפיכך, יש אפשרות להסיק מהצירוף 'מקובלי דרעה', כי נמצאו חוגי מקובלים כמגור בשלהי המאה ה-15 ולאורך המאה ה-16 שלא היו שרויים כטוות השפעם המיידית של גולי ספרד, אלא גיכשו ושמרו מסורת קבלית שקדמה להשפעה הדומיננטית של מקובלי דר הנגישו שהגיעו למאורקן.

ב. גילוי הזוהר בדרעה

כשנות הארבעים של המאה ה-16 מביא ר' משה קורדובירו באור יקר¹, פירושו המקיף על הזוהר והתקונים², סקירה רבת עניין על משמעות הגלות הזוהר בהקשר המשחי.

1 עיין: בן-שלום, עמ' 10-9; רונה, עמ' 15, בערך אור יקר; חיד"א, שם, ערך אור יקר; זק, עמ' 164, הערה 4.

ופירורשים על התפלות.⁸ ונתגבשו חוגי מקובלים בעלי ייחוד. כתב־היד שהגיעו לידני מתקופה זו מלמדים על היווצרותה של ספרות המשמרת מסורת קבלית חשובה מן המאה ה־13 וה־14. מחר גיסא ומגבש רפוסים קבליים שאינם ידועים לנו ממקורות מקבילים מאריך גיסא. הערויות ברפוס וכמתכני־י שהגיעו עדינו מלמדות. שלמקובלי דרעה יוחס צביון ייחודי ומעלה דחיה ורחמינית וצאת דופן. ערות מאמצע המאה ה־16, המתחמט לחכמי דרעה בני אותו זמן, היא ערותו של ר' אברהם גאלאנטי ב"ירת יקר", המונבאת בזרמי חמה' לר' אברהם אזולאי. ערות זו דנה במשמעות מונגים הרורחים כמגור, על־פי פירושים של חכמי דרעה. שם נאמר: 'ושמעתי משם חכמי דרעה שלכך בכל רצות המערב מונשקים האצבע יותר משאר האצבעות לפי שהוא כנוג רחב הויה'.⁹

האנונימיות ולשון ההכללה בהתייחסות לחכמי דרעה מחלפת בשנות השבעים בהתייחסיות ספציפיות. ברברי ר' חיים ויטאל ביספר החזיונות, נוכרים ר' מסעור כהן. שבא מן דרעה, ואברהם אבשלום, שישב שם:

שנת לך [של"ד] בא הר' מסעור כהן¹⁰ מן דרע"א אל צפת וספר לך כי בצאתו משם הלך להפטר מן חכם גדול יודע עתידות הר' אברהם אבשלום וי ואמר לו: לחיים ולשלום, ואמר לו: פירוש הדברים הם: שיבא אצלי, אני חיים, ויתן

כבה"ס הלאומי, ס' 20892) כמצוין בהקדמה לכתב"י: על חזכורים בקבלת הצרופים. כנוג 'מענות חכמה' לר"מ כוואגלו — דאה להלן.
8 כ"י שישן 921 (ואה הערה 6 לעיל), רומה שפירוש המפלות על־פי הקבלה היה דאנו מקובל במאה ה־16 בדרום המגרב. השווה: ס' היכל הקדוש יבאר סדר תפילות כל השנה וסדר וכוונות ומה שחלזי בוחם משאר המצות... מי שיחפזן היותו בן מדרמים ישכון... ישקור על דלתו חכמים... ויודעו אחת בוחם בעלי הקבלה... המסר החתוב בשנת של"ה, בירי ר' משה בן לימון אלבא מעיר תאודאנת כעמק הסוס. לפי הקדמתו חיבר את המסר בכפר אקא שבחבל דרעה. בעמ' ג בהקדמתו, הממבר מלקט את כל המקומות בספר הוזהר המתחייטים לתפלה, בצד מקורות קבליים נוספים הדגים בעניין זה. המסר נרפס בידי יעקב ששפורטש באמסטרדאם ת"ג — עיין: חיד"א שם, מערכת ספרים, אות ה, סעיף כה, בערך היכל קדש; והשווה: חלמיש, המקובלים, עמ' 233.

9 ראה: גאלנטי, רף קה: חיד"א, שם, אות א, סעיף אברהם גאלנטי; מערכת ספרים, אות ג, סעיף זהיר חמה; חשב, אזולאי, עמ' 259 הערה 11, וכן עמ' 197. חדתי נחונה לר"ר ברכה קה, שהתפנתה חשומת לבי לזכרי בעל "ירת יקר".
10 על ד' מסעור הכהן מדרעה — עיין: ויטל, רף ה, סעיף ט; זלס, עמ' רעג; טולדאנו, נה, עמ' 109 ועמ' 112 הערה 20; שלום, שטר, עמ' 138; חלמיש, המקובלים, עמ' 221-222, אסף, אגרת, עמ' קכה-קכז; בניה, חולדות, עמ' 72; חמר, האר"י, רף קער הערה 25. במקורות ובצינונים הוכיחו גאלנטיים לעיתים קיים בלכול בין מסעור מדרעה, מסעור אזולאי, מסעור המערב, מסעור מצלח בין גואשוש ומסעור סיני נהיר, ד' מסעור רגן הוא היודע כמסעור הכהן. מסעור מדרעה, או ד' מסעור המערב, בעוד שבני משפחת אזולאי אינם נהנים. לופר יס לפחת שר רכי מסעור, שהגיעו מצפון אפריקה לצפת במאה ה־16. ויטל: קונפוטטי, רף מ ע"כ; כרנאיים, רף פנ ע"כ; חיד"א, שם, בערכו.
כרפוסים אחרים של ס' החזיונות שמו נזכר כאברהם שלום — רראה: טולדאנו, נה, עמ' 109; כרנאיים (רף יב ע"כ) קורא לו אברהם שלום.

11

ראה שם כתב־יד של הוזהר, וציין זאת כספר דברי הימים שעמד לפני קודדוכרו. משתי המסורות המובאות אצל קודדוכריד עולה, שדרווחו ידעות על קשר רצוף בין דרעה לארץ־ישראל מקפופת גילוי הוזהר ואילן, ושהגירסה בדבר יעיקר' מציאות ספר הוזהר בדרעה היחה מקובלת בצפת.

מסורות נוספות על מקובלים קדמונים ועל ספרי קבלה קדומים ידועות לנו מכתב־יד מגרביים מן המאה ה־16 ומהעתקהם המאוחרים. בכתב־יד אנונימי מן המאה ה־16, שחובר בצפת־אפריקה (כתב־יד שישן 921), נאמר בראשיתו: 'מודעת זאת בכל הארץ מודעה רבא להריע ולהודיע אך ספר זה הוא לאחד קרוש מוכר ממקובלי דרעה הקדמונים זצ"ל', כתב־היד הוא פירושו על התפלות, הכולל מובאות רבות מן ספר הוזהר ומסורות רבות מן הקבלה במאות ה־13 וה־14, ולהלן נודן בפירוט בחוכנו ואפיונית. לפי שעה אציי, כי מובאות בשם 'מקובלי דרעה הקדמונים' או 'ס' קדמון כ"י משם מקובלי דרעה, מצויות אף כ"י שישן 919, כ"י ניר־ירוק בית־המדרש לרבוני 1805, וכ"י ניר־ירוק בית המדרש לרבוני 1869.

כל המסורות האלה, שידונו בפירוט להלן, מתייחסות ככל הנראה למקובלים שחיו קודם המאה ה־16 ותיארונו כדרך כנענית הביבליוגאפיה הקבלית והספאודאודאגרא־פיה שבה, ואיז להחליפן עם הערויות המתייחסות למקובלי דרעה מן המאה ה־16, שבה נודן בסעיף הבא.

ג. ייחודו של המרכז הקבלי בדרעה במאה ה־17

במחקר הקבלה צוינה בקצרה העובדה, שדרעה אשר כמערכ הפנימי היחה מרכז קבלי חשוב באמצע המאה ה־16, ואכן ערויות ברפוס וכמתכניי מעלות, שבחפופה זו התנהלה פעילות קבלית אוניטסיבית באזור זה. בדרעה הועתקו כתב־יד קבליים, נחתברו ספרים בחרות הצירוף ובקבלת הצרופים,⁷ נערכו אנתולוגיות קבליות

היה בצפת־אפריקה והגיע עד אפראן (על מקומה ומיכותה לאזור — עיין: הירשברג, ארץ, עמ' 168 ומפה בעמ' 171; טולדאנו, נה, עמ' 95, 1219). ספוד של ר' יצחק 'אוצר החיים' נחתבר כנראה בצפת־אפריקה, וראה חלונות שם על הגייתם המשובשת של הפרברים העלגים (שבת בני אלגז; מקום בשם אליג הוא סמון לאפראן — עיין: שם, המפה בעמ' 171), שורא איז לה משמעות מחזן לצפת־אפריקה. כעט כל כתב־היד של כתבי המאוחרים של ר' יצחק מקום בצפת־אפריקה — עיין: גולדריין, עמ' שסט.

6 על כ"י שישן 921 — עיין: אהל דוד, עמ' 894; שלום, אהל, עמ' 170-171; וראה להלן, בהרחבה כסוף על כתב־היד, על פירוש התפלות לאחד ממקובלי דרעה הקדמונים.
7 על דרעה כמרכז קבלי — עיין: טולדאנו, נה, עמ' 69. על העתקה כת"י קבליים — שנתו ש"ה הוצתק בודעה ספוד של ר' יוסף ג'יטליה, שיער צדק (כ"י קמברידג', 1521, תצלומו כביה"ס הלאומי, ס' 17458), בקולופון של יעיר צדק כתב המעתיק: 'השלם כל המלאכה פה כפי מוניחתו היחשבים על נהר דרעה בשישי כשבה בני יום לאחד שבט שנת תשכ"ח ליצירת ע"י יעיר חלמידיים אשר... נקרא אברהם בר מסעור אסקידיא, כסיום כה"י כתב יחס ונשלם בעוד בורא עולם והוסופר לך יק לא היום ולא לעולם עד שיעלה תמור כסלם שיעקב אבינו חלם'. במקופה זו ערך העתקה בררעה גם יספר שיער אורח' (כ"י הרכ ק"ק 1386, תצלומ

11

בקנה אחד עם מסורות כנות המקופה ומקובלות יותר בתנ"ך ובדפוס. אלא שיש להסתמך מקביעתו כדבר כואה של קבוצת מקובלים מודעה לצפת. שכן חל ערכוב כדבריו בין המקובלים שנתווה בדריעה ובין אלה שהגיעו לצפת הנוכרים במקורות הצפתיים בני המקופה. ואלה דבריו:

בימים ההם נקצבו וכאו שם בצפת קבוצה של חכמים מקובלים וכעל רידון מנוב מאורקו מתכל דרעא (Dī'ā) שבה מצאה אז חכמת הקבלה קן לה, ורכים גם התפארו כיונגלה להם אליהו וכיו ידעו לספר עתידות, מהם זכרנו כבר שם. האיש מסעור מצליח בן גואשוש חוזה עתידות, וכן חזי עור שם החכמים האלה, וכי מסעור הכהן, שאול הוא בעצמו מסעור מצליח הנוכר, וכי מסעור זה יחד עם הלמיר חכם אחד כאו בשנת של"ז¹⁶ לצפת ויספרו עור על 'חכם אחד גדול הדור וירדע עתידות ושמו וכי אכרהם שלום כדרעא'; גם וכי חיים מדרעא וכי מרדכי מדרעא, שניהם היו עור ידועים או למגזיר עתידות ושנגלה להם אלה, וכל אלו יצאו כנראה בזמן אחד ויחישכו בצפת, והאחרון וכי מרדכי חייכר ספר מעיינות חכמה ונגנו. שם בצפת התורעו החכמים המקובלים האלה לרכי חיים ויטל הנודע והוא ספר כשכתם.¹⁷

כאמור, וכרי טולדיאנו על מציאותם של מקובלים כדרעה כמאה ה-16 מאושיים ממקורות שונים, אלא שדבריו כדבר כואה של חלק ממקובלים אלה לצפת, אותם שאינם נוכרים ביספר החזיונות' לרח"ו, אינם עולים מן המקורות הידועים לנו. שתי שאלות עולות מן העדויות המצויות כידעו: האחת היא מה היחס בין מקובלי דרעה כמאה ה-16 — הן אלה שהגיעו לצפת והן אלה שנתווה כמנוגד — ובין אותן מסורות כרכ מציאות ספר הזוהר כדרעה ומקובלי דרעא הקדמונים; והשנייה היא איזו מידה של אישוש היסטורי ככתובים ניתן למצוא למסורות קבליות משתם. ולפשרו של ייחורם ככעל רוח הקדש, גילוי אליהו וכיו"ב.

16 על מסעור מצליח בן גואשוש — ראה: טולדיאנו, נר, עמ' 91. יוסף הכהן, בעל 'ספר דברי חכמים' על השורשים אומד אל אערב וכתומד אל מהר, ממשפחה מוחמד הנביא שישבו כדרעה, מוסיף כי איש יהודי נכבד לשריף מוחמד את גדולת השושלת השריפית שתקום ממנו, וכנראה הכונה למסעור בן גואשוש הנ"ל — ראה: הכהן, ח"ב, קלד ע"ב; הירשברג, חולדות עמ' 316; והשווה: סלווען, עיונים, עמ' 151. אליבא דריסל עלה גואשוש לארץ ישראל בשנת של"ז.

17 טולדיאנו, נר, עמ' 109, הערות טו-סו. ציון, כי כמאה ה-16 הייתה חנוכה עלייה ניכרת מן המנוגד אל ארץ ישראל, וירדעה קהילה המעורבת בצפת כחקופה זו — השווה: בן סוטאן, חקון, רף טא, רף ע צ"א; גם כספר החזיונות לרח"ו וברשימות הלמודי האר"י בשער הגלגלים נכר חתמתם של עולי המנוגד. ודאי גם צמתת המכונה הקבלי בצפת השפיעה על התמכרות העליות. (ראה גם מאמרו של אברהם דוד כחורבה זו — המע')

לי שלום משמו. ונתן לו כל הסימני אשר כי, ושהייתי בחור אחד דר בצפת. ואמר לו: אמור לו משיכי כי הוא משיח בן יוסף וילך לירושלים וישכון בה... ואחר שנה ראשונה תחל רוח ה' לפעמו... ומלך עליהם וילמדם תורה. ואחר כך אני אלך שם ואני אהיה משיח בן דוד והוא יהיה משיח בן יוסף משנה של...¹²

חכמי דרעה הנוכרים וחכמים אחרים המצויינים במקומות נוספים ביספר החזיונות' קשורים כולם בחזיונותיו המשחיים של ר' חיים ויטל, כפראקטיקות אוקולטיות שונות נוסח 'שאלה כהקין' והגנה עתידות, ובהשגה מיסטיית נוסח 'גילוי אלה' והשגת 'רוח הקודש'¹³ חיד"א ציין, שביספר החזיונות' השלם שהיה לגנר עיוני נוכר, כיו חיים' ממערב הפנימי מעיר דרעא כמב ספר החזיונות שהיה נגלה אליו אליהו זכור לטוב והיה יודע עתידות והיה שולח שלומות למהרה"ו זצ"ל ומחזק לכי¹⁴ אפיפון דרומה של גילוי-אלהו למקובל נוסף ממקובלי דרעה מצויין אצל חיד"א בערך מעיינות חכמה: 'חייכר חסיד מהר"ר מרדכי מעיר דרעא כקבלה והיה נגלה אליו אליהו הנביא זכור לטוב ונגנו הספר'¹⁵.

12 עיין: ויטל, עמ' ה, הערותיו של כו-מנחם שם. להקשר המשיחי של הוכרים — ראה: חמ"ל, חלומותי, עמ' 211-229; חמ"ל, מחקרים, עמ' 120; ועיין בניהו, חולדות, עמ' 258. עיין: ויטל, סעיף יא, ועמ' רנו, לעניינם של משיגים אלה — עיין: שלום, פורבאנס, עמ' 59-64. להקשר כמאה ה-16 — ראה: והבולכובסקי, מעיינות הערות של משה כה"ר יצחק אורלי כהקדמה לספר 'שפה ברוח'; אנוכי, הצעיר מילדי העיבים אשר כמערב הפנימי מוריקוס יעא"ו עיר של חכמים ומקובלים עצומים אשר נגלה להם אליהו ז"ל כמה פעמים; — ראה: טולדיאנו, שריד, עמ' 79; חלומים, המקובלים, עמ' 223.

14 חיד"א, שם, אות ל, סעיף לה, ועיין: ויטל, עמ' סו, על ר' חיים המנוגדי שנגלה לרח"ו בחלומו; מלכי רבנו, רף ל ע"ב, עור ראה: מיכל, עמ' 376, ערך חיים מעיר דרעא.

15 על 'מעיינות החכמה' — ראה: חיד"א, מערכת ספרים, אות מ סעיף קטן, חרף דברי חיד"א שהספר נגנו, כביהודי מצוי בידינו ככמה וכמה עותקים: כביהודי קופנהאגן 195 (גולדשמידט 3) (תצלום כביהודי, סי' 5521), כביהודי הרב קוק (ספריית יהודה, אוסף כתיב-היד 372) 1386 (סמך תצלום כביהודי 20892) וכביהודי בניהו, אוסף פריס, ראה: טולדיאנו, המלכות, הקדמה; כו"נאיים, כבוד מלכים, עמ' יד, על ר' מרדכי מדרעא, הוא ר' מרדכי כוזאגול בעל 'מעיינות החכמה' — עיין: טולדיאנו, נר, עמ' 109; כו"נאיים, פו ע"ב-כ ע"ב, איני יודעת על מה מייסדת הירדעים של טולדיאנו וכו"נאיים כדבר עלייתו לארץ ויישבתו בצפת, אין הוכר עולה ככתב-היד הידועים לנו מן המסורות הצפוניות הנורפות. עור ראה: חלומים, שהציע בן צייט, עמ' 222; שלום, וידאיקה, עמ' 542. שלום וחלומים חורו על הקשר המטעה שהציע בן צייט, כמלכי רבנו, בין עירוש המפללות לאחר ממקובלי דרעא הקדמונים, וכיו"ר מרדכי מדרעא, אולם ר' מרדכי כוזאגול הוא מחברו של 'מעיינות החכמה' ולא עורכו של פירוש המפללות כ"י ששון 1921, וראה גם ליהו"ל, ככתובתם של כח משפחת כוזאגול, שהיתה לגנר עיני, מצוין כמנהג המערב ייחוסה של הכלה ופירוט שמות בני משפחתה לדורותיהם ער אחר-עש דורות, ובסוף הרשימה אומר: 'הרב הגדול והמופלג עמוד הזמני פטיש החזק המקובל האלהי שהיה נגלה אליהו ז"ל בכל שעה כמנהג' מרדכי זצוקלה"ה בעל מעיינות החכמה המכונה אבוזאגול', אני אסירה תורה למתה מסעור-אדוליס פיליטטה לבית אבוזאגול ולמר יצחק פיימיטטה על שהעמידו לרשותי את תצלום נוסח הכתוב.

כמאה ה-11, שכן מר דונש ממדינת דרעה נזכר בשו"ת הר"פ וכי דרעה נוספים נזכרים בתעודות מן המאה ה-11 בניניה.²⁰

מן המאה ה-12 יש עדויות מגוונות המעידות על שגשוגו של הישוב היהודי בדרעה. המזכר האנונימי של כתאב אל איסתכחאר כותב כמאה ה-12 כלשון חלונה על מעמדם של היהודים: 'אבל עתה הם הסותרים שכלל המדינה המחזיקים בעושר כעיקר כעיר פאס וכברעא ואני עצמי ראיתי הרבה מהם שאומרים היו עליהם שהיה להם עושר רב ועמדה מכובדת'.²¹

איגרת חימן של הרמב"ם, המתייחסת למאורעות שהתרחשו בשנות העשרים של המאה ה-12 מלמדת אף היא בעקיפין על ישוב יהודי בדרעה, שמהו הללי-הרמב"ם בתקופה זו. באיגרתו כותב הרמב"ם: 'כי לפני חמישים שנה כיום הזה או קרוב לכך בא אדם חסיד ומעולה חכם מחכמי ישראל ושמו כמ"ר משה דרעי בא מדרעא אל ארץ אל נרלם ללמוד תורה מפי ר' יוסף הלוי ו' מיגאש'.²²

אותה פריחה כלכלית ורוחנית²³ של הישוב היהודי בדרעה הגיעה לקצה כמאבקם שבין המורכבטון למחזיקיו במאה ה-12.²⁴ בקינה הידועה של ר' אברהם ו' עזרא אה

עדיית על ישוב יהודי בנאה המזכר בצפון הצנחור, במאה ה-9 – ה-11 – עיין: לבציון סגלמסה, עמ' 253-263. על חלקים של היהודים בסחר הטראנס-צפוי – ראה: הירשברג, היסטוריה, עמ' 138; הושר: לז ציון, סגלמסה, עמ' 259-260. במאה ה-11 – ה-13 חלה ירידה בחלקם של היהודים בסחר זה, אף שחלק ממו היהודים, וזאת כתוצאה מרדיפות ונזירות בימי המורכבטון והמחזיקיו. דעה נמנחה עם מרכזי הסחר הזה עד גילוי אמריקה. ביבליוגראפיה מקיפה על יהודים בצפון הצנחור במאה ה-11 – ראה: לבציון, סגלמסה; ראה עוד: סלשין, פנחות, עמ' 50. עדויות מהגות – ראה: ר"ף, עמ' 253. סימן חמנ: הושר: יוסף ו' מיגאש, סימן מט. עיין הערת הרמב"ם לסימן חמנ, עמ' 392. בסוף המאה ה-11 חתם ר' אברהם בר יעקב דרעי ראשון כמעשה ביה"דן של פוסטאט, וכן כעדות מסוף שנת 1103. על יהודים בדרעה במאה ה-11 – ראה: הירשברג, חלדות, עמ' 84. ראוי לציין שהתעלות החזית החשובה במאה ה-11 וה-12, המורכבטון והמחזיקיו, מוצאן מקרב הפרברים בעמקי הדרעה והסוס בדרום המגרב.

קורקוס, יהודי, עמ' עז (הדובר מוכתרים בתרומה), על חיבור זה – עיין: לבציון, כיתאב, עמ' 201-217; המוכתבא בדבר עושרם של יהודי עמקי הדרעה בשלהי המאה ה-12 – ראה: לבציון והפוקנס, עמ' 140 (בתרגום אנגלי); פאיגאן, עמ' 165-166 (בתרגום צרפתי). איגרת חימן – ראה: פרימאן, עמ' 9, סימן ו; הלקין, אגרת, עמ' 99-103; הירשברג, חלדות, א, עמ' 86-89, עמ' 348 הערה 44; עדותו של הרמב"ם מתייחסת לשנת 1122, או 1127. הוא הכיר במצרים חללי-המכסים נוספים מדרעה – עיין: אסף, מקורות, עמ' 165-166; גוטליב, עמ' 174-177. אל ר' יוסף ו' מיגאש נהדו חלמידים ממאורקו, ומערה הדרומית דורקא, כגון מללאמסה ודרעה – עיין: יוסף ו' מיגאש, עמ' 93, 101, 137; הירשברג, היסטוריה, עמ' 349. הירשברג, חלדות, עמ' 263, 386.

במצע המאה ה-12 חי במצרים המשורר הקראי הגדול משה בן אברהם דרעי, מדרעה – עיין עליו: דויטמן, המשורר, עמ' 297-308; דויטמן, אוצר, ר, עמ' 445-447; פינסקי, עמ' מז; הרמב"ם, עמ' 392; דויטמן, ריאן; הלקין, אגרת, עמ' 101; הירשברג, חלדות, עמ' 266 הערה 87. על משורר נוסף מדרעה, ר' משה בן אדוניס מארץ דרעה – עיין: פינסקי, עמ' קה; דרא, דרעי. על כיבושי המחזיקיו וחסם לישוב היהודי – עיין: הירשברג, חלדות, עמ' 89, 348; קורקוס, האלמנחון, עמ' 137-160; טולידאנו, נר, עמ' 31-38. למקורות עבריים על התקופה – השתה: קורקוס, האלמנחון, עמ' 138-139; הלקין, עמ' 101-110.

ר. לתולדות היהודים בדרעה

דרעה, דרעא, או דרע, הוא שמו של עמק פורה בדרום מאורקו,¹⁸ אחד מנאות המדבר שבאזורים הגבולים בצנחור מעבר להרי האנטי-אטלאס. באזור זה חיו יהודים במשך תקופה ארוכה, שראשיתה אינה ידועה. כמחקר יהדות המגרב מקובלת ההנחה, שהיישוב היהודי בדרעה הוא עתיק יומין וכאורי-תאפילאלת ואשרות הדרעה נמצאו יהודים משנים קדמוניות. יש הגורסים, שמהליך היווצרותה של הקהילה היהודית הפְּרָנְרִית הוחרשה בתקופה שבין חום השלטון הרומי ובין הכיבוש הערבי, ויש מסורות המקיימות זאת עוד יותר, מכל מקום יהודי המגרב ראו כעמק הדרעה את 'ערש הממלכה היהודית' כימי-הכניינים המוקדמים, ומסורת זו נכתה לכידוויים נרחבים בספרות המחקר. קהילות יהודיות קדומות בדרום המגרב ככלל וכברעה בפרט היו קיימות אפוא כיוכרדון ההיסטוריו הקולקטיבי של יהודי מאורקו, וקרוב לודאי שהצטרפו 'מקובלי דרעא הקדמונים' הרווח ככתב-היד, כנוכר לעיל, היה אפשרי מלבחתילה בשל מסורות אלה, שידעו על ישוב יהודי קודם כעמק הדרעה ועל רציפות קיומה של קהילה יהודית באיזור זה במשך מאות שנים.¹⁹

בתעודות מן הגניזה שנהנו כשנים האחרונות כלילות יריעות רכות על סחר של היהודים בדרום המגרב בין המאות ה-9 וה-11. דרעה ייתה אחד ממרכזי הסחר הטראנס-צפוי והיתה בה קהילה יהודית בתקופה זו. היהודים החזיקו בחלק ניכר מהסחר שבין נאח-המידבר בצפון הצנחור (דרעה) ובין החוף הצפון-אפריקאי ומצרים. הגיאוגרף הערבי יאקוט (1179-1229) ציין, כי רוב הסוחרים בעמק הדרעה בשנות 1200-1220 היו יהודים. ממקורות אחרים אנו יודעים על ישוב יהודי בדרעה

יש תחתיקים שונים לשם המקום, המשורר משה דרעי (ראה עליו, להלן, הערה 23) במאה ה-12 חזר את השם ומיחה: 'זנר איך וחושב שם, ואם באמת – הורי ושרשי בעמק, כמו אורח בארצם הם בדרעא במלכות פס' – ועיין פינסקי, עמ' מז. כך גם כותב ו' עזרא יסות אקריע עליו דרעה' – ראה הערה 25 להלן. על דרעה – ראה: טולידאנו, נר, עמ' 13, ובמפתח בערך דרעא, וואר ארדעה; הירשברג, חלדות, עמ' 105-113; קורקוס, חלדות, עמ' 90-91, 104, 266; הירשברג, בברכס, עמ' 321; קורקוס, יהודי, עמ' עה-עז; קורקוס, מחקרים, מפתח, ערך דרעא; אנציקלופדיה יהודית, כרך 6, עמ' 190; בואנסו, עמ' 184-186; קטלוג, עמ' 286, בערך דרעי; הירשברג, המיחות, עמ' 139, הערה 18.

דרעה נמנחה עם המרכזים החשובים של הסחר הטראנס-צפוי, שביניהם היו מרכזים יהודיים גדולים, כמו: תאפילאלת, אפואן, תאהרת ועוד (ראה הערה 20 להלן). אין אנו יודעים על מקום הימצאו המדויק של הישוב דרעה, בימינו זהו שמו של נהר, אשר לאורך העמק שלחופיו היו שורה ארוכה של כפרים ובהם יהודים. עיי המחוזה של עמק הדרעה תאמנרות, עיין: כפרים, עמ' 94-95, 127, 178, 181. לחיזור של עמק הדרעה וכפרה – ראה: פינקופלד, עמ' 98. ליהטורות דרעה – עיין: לבציון והפוקנס, עמ' 446, בערך Dara.²⁰ עיין: אבישכול, חקירה: השוה מקורות הביחורית של שוואק, קורות, עמ' 37-67; וכן ר' קורקוס, יהודי, עמ' עה-עז; הירשברג, חלדות, ח"ב, עמ' 27; הירשברג, ארץ, עמ' 110; סלויש, פנחות, עמ' 50; טולידאנו, נר, עמ' 20, 26, 28, 31, 35, 91, 221-224, 231. למחקר היסטורי-ארכיאולוגי בסוגיה זו – ראה: גאטפסה, עמ' 39-66; מתישביס, 2 בנוב, 1953; מאל, עמ' 135 – 141; דיק-מנייה, עמ' 140-141; קורקוס, יהודי, עמ' עה-עז; לארדן, עמ' 110-114.

רצון באזור זה מן המאה ה-12 ואילך בעינה עומדת. בסג' למאסה (תאפילאל), שאינה רחוקה מדרעה, היו יהודים במאה ה-13. כפי שעולה מעדויות עקיפות ממקורות מוסלמיים ונוצריים, ויחנן שנימן להקיש מכך אף על ישוב יהודי שהיה בדרעה בתקופה זו. הגיאוגרף יאקוט כתב, כאמור, שכשנות 1200-1220 רוכ הסוחרים שברדרעה היו יהודים, מכאן שנותרה קהילה יהודית מוכתנת גם אחרי הגזירה. במאה ה-13 ידוע על ר' יצחק דרעי שכא כשנת 1285 מדרעה לכאראצלונה, ועברה זו מאשרת את קיום הזיקה והקשר בין דרעה לספרד בתקופה זו, קשר שראשיתו במאה ה-11 וה-12. עוד ידוע שמו של המשורר יהודה בן שמואל בן דראע, שחי כנראה במאה ה-13 או כראשית המאה ה-14.²⁹

הירשבוט ציין, שכמקורות שונים שוכ נזכרים יהודים בדרעה החל מן המאה ה-16, ואנו יכולים להוסיף בודאות שגם מן המאה ה-15. אין כל סיבה להניח, כי אלה היו מתיישבים חדשים, אלא קרובה יותר ההשערה שהיה בדרעה ישוב יהודי רצוף מורכב מצאצאיהם של הגדופים³⁰ ידועות אף עדויות ספורות, שייחסן הכוונולוג אינו כרוך כל צורכו, המתייחסות לשוב יהודי אחרי חורבן קהילתו בידי האלמוחורין, אולם ניתוח התעודות מומן כואם של מגורשי ספרד למארקון מעלה ככדור את עוכרת קיומו של ישוב יהודי ותיק כדרום המגרב שמושבו אינם נמנים עם המגורשים. יחנן שהערת המאתרת כיותר על אותה תקופה, שאין עליה כמעט שום ידיעה. מצויה בקינה אנונימית ממחזור מנהג פאס שפירסם שירמן, ועיקרה מוקרש לכיבוש אוראן בידי הספרדים כ-1509. כדרכם של מקוננים המחיל המשורר המקונן בחיאורן של גזירות קורמות וסוף את רדיפות היהודים בספרד, פודגוגאל ומארקון, שקרמו לכיבוש אוראן. לאחר חיזור גזירות קנ"א (1391), כא קטע המתייחס לרדיפות בדרום המגרב: 'חחילה אנשי המערב... הרגו יחד איש ואשה/ וחלל ספיר חורה.../ ואחר כך דרעה קם אויב/ והרם כל בית המפילה/ וגם שמו עליהם חוקים רעים וקשים כלי חמלה/.../ אם אין הוכרים מתייחסים לרדיפות האלמוחורין ואם אנו רשאים לייחס רציפות היסטורית לחיזור הגזירות, הרי שהרם במי-התפילה בדרעה ארע אחרי שלחי המאה ה-14, ומכאן שהיה שם ישוב יהודי בתקופה זו.

29 עדויות ממקורות מוסלמיים ונוצריים — ראה: לכציון, סג' למאסה, עמ' 262 הערות 36-37, עמ' 263; רביר יאקוט — ראה: קורקום מחקרים, עמ' 321; על ר' יצחק דרעי — ראה: קורקום מחקרים, עמ' 35; על יהודה בן שמואל בן דראע — ראה: חנון, עמ' קלח-קמ.
30 הירשבוט, ארץ, עמ' 110, עדויות על ישוב מן המאה ה-15 באזור זה ידועות לחלן (ספרד לחצרות 74-73).
31 ראה: שירמן, עמ' סט; קינה אנונימית זו מצויה במחזור לפי מנחת פאס, ללא תאריך — ראה: שטיינשילד, לייך, עמ' 308-309, מס' 94; הירשבוט, תולדות, עמ' 296-297; הירשבוט מריר (בתערה 28), שאולי הקינה מתייחסת לראשית המאה ה-16, סוף תקופת שליטון בני מרין, אולם הוכרים מוכחים בידי חיזור רדיפות קנ"א (שורות 13-17) לחיזור גירוש ספרד ופורטוגאל (שורות 35-26), ולפיכך הם בדי שנת 1391 ל-1492, לאמור במאה ה-15.

ירד על ספרד רע מן השמים, כונסחה מן הגניזה שפירסם שירמן, מוקרשות כשלושים שורות לקהילה דרעה:

איר נחרב/ המערב/ ורפו כל ידים/ ואיו ירד/ על ספרד/ רע מן השמים/ עיני יוני יורדה מים/ מי/ רעה על דרעה/ אשר באו בתחילה בים בא אר/ חושך אר/ עליה ואבלה ולכד עיר/ העיר/ חמתו על הקהילה/ קהלת אל/ ישראל/ סגולה שוכן מעלה/ קהלה ישראלים/ כפיריים/ הוד חורה וגולה/ וחיצי אדם/ ולכדם/ כיום זעם וחלחלה.³²

עוד נזכרים בקינה זו ויכוחים רחיים ונסיונות השמר של המייחורים המוסלמים ונמנים נסיונות קידוש-השם, רדיפות וטבח, כמכת משנת 1148, שנמצא בגניזה, כתב שלמה הכהן כפיסטאט, שקורכויו מאזור סג' למאסה נמלטו לדרעה,³⁶ שכן מכל ערי המורכבוטן שהצטרפו למרד נותר רק דרעה ומכנאס.

האלמוחורין החריכו את הקהילות היהודיות בדרעה וכמאפילאל, וגורל היהודים באזורים אלה היה לט כערפל. יש היסטוריונים הגורסים, שכל הקהילות היהודיות באזור הוכרחו להתאסלם, ורק עם ראשית שלטון השושלת המרינית בשלהי המאה ה-13 חזרו המתאסלמים האנוסים להדותם,²⁷ אולם טענה זו והיסק חלוחה לא הוכחו רי הצורך. ויש מקום לסברה שנתור ישוב יהודי רצוף בדרום המגרב גם אחרי גזירות המייחורים. כידוע, חק ההיסטוריה של קהילות ישראל בדרום המגרב מתאפייני כחוסר איוון כולט — מחד גיסא יש עיסוק רחב בראשית הנוכחות היהודית באזור ובתקופת הפריחה של הישוב היהודי עד מחצית המאה ה-12, ומאידך גיסא שוררת דממה מן המאה ה-13 ואילך.²⁸ אין ברינו מחקר היסטורי על אודות התקופה שבין חורבן הקהילות בידי האלמוחורין, ששלטו בשנות 1146-1269, וכין כואם גולל ספרד כ-1391 וכ-1492; גם עיקר המחקר על התקופה שלאחר הגירושים מתייחס לצפון המגרב ומרכו וכמעט אינו רן בדרומן, לפיכך, השאלה כוכר קיומו של ישוב יהודי

25 על הקינה — ראה: טולידאנו, עמ' 35-36; כהנא, קובץ, עמ' 131-132, 140-143; יסות יאקובה / עלי דרעה / אשר לפנינו תמפשה / וביום שבת וכו' עם בת / שפכר דמם כמים (עמ' 142); דוידסון, אוצר, 1301; אהל דוד, עמ' 905, כ"י ששון 931 הקינה בנוסח שירמן — ראה: שירמן, קינה, עמ' לא-לה; רעין: הירשבוט, תולדות, א, עמ' 89-91; השוה: הירשבוט, שקיעת, עמ' 42-43. במכתב נאמן: 'מר יעקב... אחי אבי, ומר יהודה בר מר פרחון ואחיו הם כעם בדרעה, לאחר שלקחו כל מה שהיה עמיהם, ואין אני יודעים לאחר מכן מה היה גורלם ולא נותר בכל ארצות המוראביים לחר האוראגים מלבד דרעה ומכנאס' — ראה: טולידאנו, אגרת, עמ' 449-458; אהל דוד, עמ' 394-396; הירשבוט, מייחורים, עמ' 134-153, לענין התאמת התאריכים בין קינה הראשית לבין מכתבו של ר' שלמה בן יהודה והמקורות הערביים — עיין: הירשבוט, מייחורים, עמ' 140; הירשבוט, שקיעת, עמ' 43 (לענין הסדר הכרונוולוגי של רדיפות המייחורים); הירשבוט, מוקומים, עמ' 107-112.
27 ראה: קורקום, יהודי, עמ' ער; טולידאנו, נר, עמ' 32-38; הירשבוט, מייחורים, עמ' 134-153; וראה, לעומת זאת, עמ' ער, נפוצות, עמ' 54-59; קורקום, האלמוחורין, עמ' 137-160; קורקום, המרינים: השוה: שוראקי, קורות, עמ' 75.
28 עיין: נהין, עמ' מא-מב.

ותיק השומר על מנהג ירשבי הארץ מימים ימימה — שהייה מצוי מעבר לחוג השפעתם של קהילות המגורשים, היה כנחיתה עוכרה ידועה למגורשים וכני-דורם כמגורב.³⁵ יש ביידינו עדויות רבות לכיילותן של קהילות דרום המגורב ולייחורן: לכן שבאזור זה, שלא פקדו אותו גלי הגירה ולא הוטבע עליו חותם המגורשים, נשתמרו מנהגים, רפואי תרבות ומסורות עתיקות יומין. בין המנהגים הללו נציין את נוסח הגדה של פסח הנאמר בדרום ובו חוספות שונות על הנוסח המקובל: וכן מנהגים שונים הקשורים בשבתות, בחגים וכמוסערים, כגון: בראש-השנה, בערב יום הכיפורים, כפורים, בשבת הגורל, בערב פסח וכפסח, בשבועות ובערב השעה כאב.³⁶ השאלה הנשאלת היא,

אורי הדרום מכללם. השוהה: קורקום, יהודי, עמי, עא, שלדרכיו: ילל התושבים התערבו כמגורשים בערים אבל קהילות מגורשים לא נמצאו באטלאס ככפרים שבמזרח וכו'רם, המנהגים בדרעה, חרדגיא וסוס — ראה: טולדיאנו, עמ' 57-58, ושם כעמ' 58-68 מוכח חלק נכבד מ'קונטרס עץ חיים': השוהה: עובדיה, עמ' 100. 'קונטרס עץ חיים מצוי כפינו ינו ויודק כיהמ"ד אוסר כן נאיים, 87 (ס' 24364) דף 101-א-30.

על דעה במאה ה-16 — עיין: הירשברג, היסטוריה, עמ' 270 הערה 2. לעדויות מאותה מאה על ישרי יהודי המשגג באוגרזאלה, האבותמט ואלמאמון בעסק הדעה — ראה: קורקום, יהודי, עמ' 90, המבא את עדותו של מאלומול, היסטוריון ספרדי, ששהה באפריקה באמצע המאה ה-16. על מנהגים שששתמוד — ראה: שוראקי, מצב, עמ' 167. על מנהגים מיוחדים דרום — עיין: טולדיאנו, נר, עמ' 215. כפי-ששון 921 מצוין נוסח תפילה ייחודי לדעה (ראה להלן). לנסח כתובה בתאפילאלה וברוב עיר הדרום השונה מכתובה מנהג קאסטיליה — הנהגת במארוקו ככלל — עיין: ונת אבות, סימן עה; וראה: טולדיאנו, שירי, עמ' 7-8, בתרגום קטע מפרוש התפילה לרדני מיימון אבי הממסר, הוסיף המתרגם, ר' דוד הכפניני מסאלי.

כתב ובינו מיימון כן יוסף בחיבורו על התפילות לעשות ערב... 'אי לחתף להם מנהג ואפילו מנהג קל... (מבאן לשון ר' דוד הכפניני) ומכלל המנהגים בשם התפוחים שפסילי-שכבושע מנג בהיבנה"ס ולקטיים אותם החינוקות וכן מנהגנו בדרעא (Draa) להשליך החתן על הכלה החפוחים בשבועות... וכן מנהגנו לולף מים צמח על קצתם [ועיין: טולדיאנו, נר, עמ' 215 ובחזרה ז' וגם נהגים לאכול מאל עשיר מבצח חטים כתחלים (מן אטריה) שקורים לו פדאיש וכן מנהגים עונת מצות מפתח ער העצרת ואוכלים אותם כסעודת הבוקר בשבועות, וכן מנהגו ב"ד ניסן לאכול הראש ומאכל מעשה קורה הגעשה מקמח כעין גרעיני האפונים שקורין לו ברכוכים עם המאה וחלף למעשה הבקר ביום פורים ועושים לשבת הגדול הריפה מחטים וכלים חדשים לפסח לקורה חרשה לר"ה חלפת הנקרא קנרא ודבש ומסדרין כטבלא רמונים ותמרים ורזק"א הוא חלתן ובלשון ערב חילפון וכרזא בולחם, ומתקנים עופות והנהגלים צליים ומפורשים לעשרות יום הכפורים לפניו ולאחריו, וחכשיל ערשים בערב ט"ב.

ככתב-ד' ששון 921, עמ' 297 נאמר: סדר לית שבת אחר סעודה שלישית בשירות המזרחית יש מקומות קורין בני עורה התיקצ... ויש מקומות קורין שליש עשרה יסודות כשיר אורן חכר רבי יוסף בן אבדום שליש עשר כוונש והוא מחתל בשם האל סידר כל היסודות אני מזכיר שליש עשרה יסודות וככל מקום קורין ארפא בתא דתמיא אפי והיא אשרי תמימי דרך... ואחריהם וסמור לה שיז שיר המעלות כסדרן ואחריהם לשלמה אליהם משפטן גו' ואחר זה המזמור בארץ דרעה קוראין ומשלוח עשרה מזמורים ראשן לשלמה אליהם גו' וסמור חכר לוי בני אלים ויש לסדרום סדר ולמיקומם אחרים כפי מנהגם קורין מזמורים אחרים... ועיין: אהל דוד, עמ' 885; השוהה: חלמיש, המקובלים, עמ' 224, הערה 83. למנהג קהילות המערב לרסוף על נוסח התפילה המקובל — עיין: זין, עמ' 25. שיר על שלוש עשרה יסודות חיבר גם ר' מוסא ד' מתפסא (עיין להלן הערה 93) לנוסחי תפילה מגרביים מן המאה ה-16 — השוהה: אלנאקי; ולנוסח קבלת שבת — השוהה כ"י ששון 921, דף 101 ע"ב.

במאה ה-14 וכיסוס שלטונם של בני השושלת המרינית, הגיעו גלי הגירה יהודית מספרד למגרב. מגורשי גזירות קני'א החיישבו כידוע באלגרייה ולאורך החוף וכמעט לא הגיעו לריכוזי היהודים באטלאס העילי וכמורדרותיו המשתפלים לעבר הצורה — אזורים שהגשיה אליהם היתה קשה ביותר. יחד עם זאת יחפן, שבכודים הגיעו גם מעבר להרי האטלאס לעמקי הסוס והדרעה, אף שאיננו יודעים זאת בודאות. אולם מגורשי ספרד כסוף המאה ה-15, שהגיעו כגלי הגירה גדולים ויסוד קהילות חשבות כפאס, במכנאס, בחטואן, כסלא, בארזילה, בלאראש, ברכאט, כספי, בתלמסאן וכארזאן ואף הדריםו למרכז הארץ,³⁷ לא הגיעו ככלל לדרומה הרחוק של המדינה אל מעבר להרי האטלאס ולמורדרותיה. חתום השפעתם הוגבל בכיורר ער מראש, כפי שעולה מדרכיו המפורשים של ר' יהודה בן עטר, המוכאים כ'כרם חמר':

וחקנה שתקנו ק"ק פאס המגורשים מקאסטיליה — וריי אבותיה כל ערי המערב חרץ מתפיללת ואנפיה, ומרכש יש ויש כל משפחה לפי מנהגיה, ודייני אותם שהיו מורע המגורשים עושים כמנהג ההוא, ושאר המשפחות יש שעורשין מנהג המגורשים ויש כרת.³⁸

דברי הרי' בן עטר, המתחייטים להבליים שבין מנהג חושבי הארץ הוחקים למנהג קהילות המגורשים בריני כחובה, מוציאים כמפורש את תאפילאלה ואנפיה — לאמור, את העמקים של הרי האנטי-אטלאס ואזור הצורה, אשרות הדרעה והויז — מחתום השפעתם של המגורשים. שכן יוצאי ספרד, שהעדיפו להתרכז בערים לאורך החוף וכמרכיבים העירוניים הגדולים כפנים הארץ, לשם שמירת ייחורם וכו'רלותם, לא הדרירו לשם וחומתם הדרוני לא הוטבע באזורים אלה. לקיומו של ישוב יהודי ותיק בדרעה וכאנפיה של תאפילאלה מתחייטים גם דברי ר' חיים גאגין. בראשית המאה ה-16, בעקבות הויכות הידוע על כדירות הטריפות בין המגורשים לתושבים, מזכיר הרב גאגין ב'קונטרס עץ חיים' את המנהג הנהג בקהילות הוחקים כ'דרעא וכן כמחזו חרדגיא ומחזו סוס'.³⁹ היינו קיומו של ישוב יהודי בדרעה וכדרום המגרב — ישור

על גירוש קני'א, גירוש סביליה, בהקשר המגרב — ראה: הירשברג, חולדות, עמ' 285. בין מגורשי קני'א הגיעו קבוצות גדולים לדרום המגרב ולפינתו המבודדת, כגון כהונת מוכרד שזכור קשור יצא סביליה, ויחן כי גם משפחת פתן שהגיעו ער לארי דאס, המסור לדרעה, היא ממגורשי קני'א ולא ממגורשי נ"ב — עיין: פרג, הקדמה; טולדיאנו, נר, עמ' 70; קורקום, יהודי, עמ' 90; הכהן, שלמה, הקדמה. על יסוד המגורשים כבואם למגרב — ראה: חייט, הקדמה; סרוקי, הקדמת המחבר; גאגין, נר, עמ' 100; 369-371; טולדיאנו, נר, עמ' 49-60; כסא מליכים, עמ' 398-401; קורקום, יהודי, עמ' 101-114.

32 מיר אחר גירוש ספרד התארגנו מגורשי קאסטיליה שבמדינת פאס לקהילות מיוחדות ושנתיים לאחר הגירה נתקנו בנחיש הקידושין, כדי להגביר את פיקוח הקהילה וסמכותה בנושא זה. התקנות נתקנו על-ידי כל קהילות המגורשים. להיות נהגים בהן כל ימי עולם' — עיין: אקאוו, סיף קמב, דף כ ע"ב.

33 פירוט האורים שבהם השפיע המגורשים — ראה: טולדיאנו, נר, עמ' 69-70; הוא מוציא את

34

ואף זו יש יסוד להניח כי 'ספר המלכות' נחשב כדרעו, בידי ר' דוד הלוי, במאה ה-16. שכן, כפי שהודיענו בטובו הרב שלמה עמר, מצוי בידינו כתב-יד שלם של ספר זה, הכולל הקדמה ובה מצוין בכרוז, שהמחבר הוא ר' דוד הלוי. במקומה לכה"י, שהיתה לנו עיני בנוסח מודפס לעיון חטוף, מציין ר' דוד, כי הוא בא מפאס, שם למד לפני הרב יהודה יהודה ערויאל, לדרעה, בה היו חכמי הלכה וקבלה, ושם למד עם ר' מוסא בן מחפצה.³⁹ הויקה ל' ערויאל קמאוכת בכרוז את ר' דוד לשלחי המאה ה-15 וראשית המאה ה-16, ויש לקוות שכתב-היד יפורסם ויעמוד במלואו לרשות החוקרים. שתי עובדות נוספות, שלא הושם אליהן לב, מטות את הכף להנחה כי 'ספר המלכות' החתכר כדרעה בידי דוד הלוי במאה ה-16.

האחת — קרוב לדואי, שהחיתכו כסף צרוף, שאכז, אך היה כנרך כתב-יד שהיה לנו עיני י"מ טולדאנו, והוא תואר אותו כחיתכו. על חכמת הצירוף וכו' כ"ד חלקים אך בהכ"י לא נשלים הספר ונמצא רק איזה פרקים הראשונים, הוא מקביל ל'ספר המלכות', או עומד בידיה קרובה אליו. שכן, לדברי טולדאנו 'בהקדמתו כותב המחבר כי עבר לפאס וקיבל מכתב מהרב הגדול ר' יהודה ערויאל ומשם הלך לעיר דעא ונמצא חן בקהלה עם עיר דעא וכעני השר של העיר'.⁴⁰ דברים אלה מקבילים במידה רבה לנאמר בהקדמה ל'ספר המלכות', שבכ"י עמר.

השנייה — ברף יד ע"ב של 'מאור ושמש', שמצויה בו הפתיחה ל'ספר המלכות', הנדפס, מצוין:

אמרו אחכמה בשבילי דשמיא ונהידין לחכימיא וספריא כשבילי דנה"ר דע"ה והיא וחוקה כשמי מרומא. מי יתן ויהי עיני ולבי שם כל הימים רבים וכן שלמים ברוב אמים. לתח בחכמה תורה סתומה. אשר גבול ראשונים... חקר אלוה ימצא בראשית כל פיר הארמה מאר"ש תצטח ישועה בכוס"ף צרוף שמת ודין וצפונות. מלאכת צור"ף שופרא דצירופי דנא וספרא רכא ויקריא ספר המלכות...⁴¹

39 ר' מוסא בן מחפצה (הנחנח גם ב'מחפצה') ידוע כמחבר 'שלש עשרה עיקרי יסוד תורתנו כדרך משל ונלמיה'. כתב-היד של חיבור זה הונחק בידי יהודה בן אברהם קוריאט בשנת תצ"ג, והוא מצוי בתוך פנקס כרוך קמטש כתב-יד שונים מן המאות ה-18 וה-19, שערך ר' ופאל בן שלמה בן צור, אב"ד פאס. כת"י ירושלים, בה"ס הלאומי 4492 Hebr. עיין: טולדאנו, נה, עמ' 107; בן נאיים, דף פא, על משפת בן מחפצה — עיין: קורקוס, מחקרים, עמ' 136.

40 ראה: טולדאנו, נה, עמ' 109, הערה 10.

41 ראה: קוריאט, דף יב ע"ב. 'ספר המלכות', במאור ושמש', ברפס יד ע"ב-כ ע"ב, הוא חיבור בקבלת הצירופים והיחסות ל' דוד הלוי או ל' אברהם הלוי. ככ"י בריטיש מוזיאון 749 (קטלוג מרולית, ח"ג, עמ' 27-28) מוזס החיבור ל' דוד הלוי. על המחבר וחיבורו — ראה: שלום, אברהם, עמ' 109-110. ג. שלום קבע, כי 'ספר המלכות' נחשב בשנת 1400 בערך. על יד המקובל דוד הלוי מסוריליה — ראה: שלום, אנציקלופדיה: חכמי לעיל מפריכיים את קביעתו. והשווה: שלום, קבלה, עמ' 65; טולדאנו, אצט, עמ' 210-211.

אין להחליף את 'ספר המלכות' שבמאור ושמש' עם 'ספר המלכות' שהוציא לאור י"מ טולדאנו (קובלנקת ח"ג) וייחס ל' דוד הלוי. 'ספר המלכות' (ח"ג) הוא קובץ המכיל כמה

יחודיות זו ומסורות עתיקות אלה, הקודמות בעליל להשפעת מגורשי ספרד — לא יזו תקופה הן מתייחסות?

דומה שהעדויות רומי הדברים שנוחרו בידינו מצביעים על ספרות מסוימת להנחה שהיה קיום של ישוב יהודי כדרעה במשך מאות שנים. לאור הנחה זו אפשר לשער, שמסורות קבילות והלכיות שמקורן בספרד ובהרובאנס מן המאה ה-13 מצאו את דרכן אל מעבר להרי האטלאס, אם בידי שליחים, כגון ר' יוסף בן אברהם שליח עדה בורגוש או יצחק מעכו, אם בידי תלמידים שהלכו מדרעה ללמוד בספרד ושבו אליה, כגון בני חוגו של ר' מינאש, ואם באמצעות קשרי מסחר בין דרום המגרב לספרד. לפיכך יש מקום לכדוק את המסורות על אודות מקובלי דעה הקדמונים ומציאותו של הוזהר כאזור זה בראשית המאה ה-14.

ד. עדויות מן המאה ה-15 והמאה ה-16

משלהי המאה ה-15 ומן המאה ה-16 מצויות עדויות מגוונות, שתלמן נרדן לעיל ותלמן ידון להלן, בדבר קיומה של קהילה יהודית בעלת ייחוד בדרעה. בקובץ הקבלי 'מאור ושמש', אשר ערך יהודה קוריאט, וכו חיבורים קבליים חשובים שנושמתו בצפון-אפריקה, נכתוב ספר 'מעין חכמה' ו'ספר המלכות', מצויים כמה רמזים המאפשרים להניח כי דרעה הייתה מקום חיבורם. במעין חכמה' שכפחתה הקובץ כא משפט מליצי, הכולל את אזכור שמה של דרעה בנוסח המקובל אצל יישוביה וכעין מרכאות באותיות שמה: 'ספר מאור ושמש יאיר הדרו ואורו הוד צח ומצוחצח במרומו... והא לכס זרע הפרד"ס ליהנות מטובו ריחו וטעמו דע"ה נה"ר חמה וטהר ליראי ה' וחושבי שמו, חמה הגיבורים המיחידים שם כבוד מלכותו ממקומנו'. נוסח דומה חוזר אף ברף יד ע"ב של מאור ושמש כפתיחת 'ספר המלכות', הכולל בקובץ זה, ונאמר בו: 'אמרו אחכמה בשבילי דשמיא ונהידין לחכימיא וספריא כשבילי דנה"ר דע"ה'.³⁷

דומה שאין זה רק השימוש הרווח כמליצה התלמויות (ככ"ל, כרכות נח ע"ב), שכן הגרשיים המצוינים בנה"ר דע"ה הם אלה המצויים אף באיזכורים של מקום זה בתוכרי חושבי דרעה, כגון בהקדמות לספרים של אברהם עלון ושל אברהם אלון מסראן, המכנים עצמם 'עירי מנה"ר דע"ה', או מציינים את מקום הולדתם כמליצה — 'עיר גדולה של חכמים ושל סופרים נה"ר דע"ה', או נהר דעה.³⁸

37 ראה: קוריאט, על הקובץ 'מאור ושמש' — עיין: גוטליב, עמ' 248; וראה: בן-נאיים, כבוד מלכים, דף יא ע"א.

38 עיין: שטיינשיינר, בודליאנו, טור 708, סעיף 4304, אחרים בני המקום כתבו נהר דע"ה או נהר דע"ה, כמו שנומו על ידי אברהם אלון מסראן בספר הגלות והפדת נעשה דע"ה. בהקדמה כתב 'עירי מנה"ר דע"ה אברהם מסראן'. ראה: בן-נאיים, 'השווה הקדמת המכא לכת-הדפוס, אברהם עלון מדרעה, המציין את מקום הולדתו — נה"ר דע"ה; וראה: דרכי התלמוד, המלכה' הנה"ל מצייין פריש נהר דעה (ועיין להלן).

אחרות לר' שלמה ן גבירול, דרכי התלמוד לר' יצחק קאנפנטן, מדרש הגעלי, על מגילת רות ואחרים. כשעריהם של כל הספרים שהוציא לאור נאמר, כשנייים קלים:

אני הצעיר שבחבורה הדל באלפי שפטי ישראל אברהם בן לארזי איש חיל רב פעלים אבי כה"ר שלמה יצ"ו רדיעי עלון, אשר אין מולדתי כמערכ עיר גדולה של סופרים ושל חכמים נהר דרעה והיום הזה נחיישתי בעיר הקדש צאפת⁴⁵ בין רכנן בין מלכי קדם גאוני עולם לחגור אזור הרויזות והחיצות והמריצות להקריב אל הזפוס הספר הזה עם ספרים אחרים ספיר גורחם לקרובן אשה לשלחן של מלכים אשר נשאר לי מפליטת יתר ספיר ונכסי אשר אכלו הישמעאלים במצרים בתעלוליהם ונכליהם וערומיה⁴⁶ תיהם...

אברהם עלון הירכה לנודד בין שנות השישים לשנות השמונים של המאה ה-16, כפי שעולה מההקדמות לספירו ומשימות משפחתו של משפחה עלון שנתחד ככ"י פארמה⁴⁷, כנודדיו הגיע מדרעה למצרים, לצפת, לונגיה, לקושטא ולאדריאנופול. לפיכך דבריו על אודות דרעה כעיר גדולה של סופרים וחכמים ראויים לחשובם לב מעבר לשגרת המליצה, שכן סכרי להניח שבחוקף נודדיו היה לו קנה מידה להעריך מרכזי חוכמה וחרוה. גם אוצר כתבי-היד כרשתו שהביא מדרעה מאשש את דבריו על מציאות סופרים וחכמים בעיר זו. עדותו הולמת אפוא עדויות אחרות לכרום מרכז קבלי באזור זה.

צאפת — כך בדרכי התלמוד, מהדורת ונציה ש"ח ומהדורת מנטובה ש"ס"ג; והשווה הקדמת מדרש הגעלי על מגילת רות, ויניצאה שכ"י.

45 דרכי התלמוד, הקדמת המלכה'ה, הספרים שאברהם עלון הזדיר, הביא לבית הדפוס קייטוטולרי זאנטי, הוציא לאור מכתבי-יד שהיו ברשותו הם: (א) דרכי התלמוד שעשה הגאון הרב... יצחק קאנפנטן, ויניצאה שכ"ה — מעבר לרף השער: 'אני הצעיר... אברהם בן... שלמה יצ"ו רדיעי עלון אשר אין מולדתי כמערכ עיר גדולה ושל סופרים וחכמים נהר דרעה', במהדורת מנטובה ש"ס של ספר זה כחוכ בהקדמה; נהר דעה. (ב) פירוש מגילת אחרשוש לרב המובהק החכם השלם נמחה זכריה בן סרוק... ויניצאה ש"כ"ה; לספר זה התקין אברהם עלון ציונים ומפתחות והקדים הקדמה — עיי'ן: בניהו, היחסים, עמ' 91-92. (ג) מדרש הגעלי על מגילת רות, ויניציה ש"כ"ו; הספר קרי' גם מדרש רות החדש — עיי'ן: שטיינשניידר, בודליאנה, עמ' 543, סעיף 3502; קאולי, עמ' 29. (ד) אהרות לר' שלמה ן גבירול עם ביאור הר' יוסף הלעו, ויניצאה ש"כ"ו (מבורך עם ישיבה-משה) — עיי'ן: שטיינשניידר, בודליאנה, עמ' 228, מס' 14, 6916; שטיינשניידר, אצרות, עמ' 88. לגוסס בהחידוש נהר דרעה — שהוה שטיינשניידר, בודליאנה, עמ' 708, סעיף 4304; כפיידוש מגילת אברהם שנת עלב עלון נה' ן דרעה, דרכי התלמוד מה' מנטובה כמפ נהר דעה (ועיי'ן הערה 38 לעיל).
47 כראש כ"י פארמה 1375 (2108) תמצולמו כבה"ס הלאומי ס' 13327 (13327) מובאת רשמת לדרת ופטרות בני אברהם כ"י שלמה עלון, שנכתבה באדריאנופול ובקונשטנטינה בין השנים של"ג-ש"מב, ככ"י פארמה 1376/6 (2126) תמצולמו כבה"ס הלאומי ס' 13345, המקביל בחלקו לרשימה הקודמת, מצייר אברהם עלון את הילדת בנו כבוד יצחק: 'ואלה תולדות יצחק בן אברהם כ"י שלמה עלון יצ"ו מנהר דרעה שבמלכות הסורק העומד פה קוצטאטה עיר רבתה, דרעה היתה עושה של שושלת הש"רפים הסעדים, ולכן מרמזים דברי אברהם עלון על מלכות הסורק. עיי'ן: קורקום, יהודי, עמ' עת-עש; טולידאנו, נה, פרק ט.

הזיקה בין 'כסף צרוף' לשכ"י דנהי' רעה' כמלים מודגשות בנטייים ובין 'ספר המלכות' וקבלת הצורופים — מניחה מקום להשערה, שספר המלכות הנדפס בימאור ושמש' הוא ספר 'כסף צרוף'.

אחזור עתה לקובץ 'מאור ושמש', שכלולו כו (ברף יב ע"א) שיר על עשר ספירות עם פירושו ארוך, הקרי 'מעין חכמה', ונזכרים בו ארבעה מקובלים, שאינם ידועים לנו. ולהם שמות מגורביים אויפייים, שונים משמות המגורשיים, והכן שיש מקום לקשרם עם מקובלי דרעה. ואלה שמותיהם: 'זרב' אהרון ן יוסף ן כינ' ז"ל שקיבל מרכותיו ומסר לתכרייו ה' מסעור ה' טכ"ז וה' סעי' ן ברוך ביטון וה' מסעור ן מודרכי ביטון זכר כולם לחי' ער'⁴².

עדות חשובה על קיום ישור יהודי בדרעה בתקופה זו, שמנה תלמידי-חכמים וסופרים, מציגה ברבר' אברהם עלון⁴³ כראשית שנות השישים של המאה ה-16 עלה אברהם בן שלמה עלון מדרעה דרך מצרים לצפת⁴⁴ ואוצר כתבי-יד ברשתו. כשלהר שנות השישים נסע לונגיה והוציא לאור כמה ספרים מכתבי-יד שהיו תחת ידיו, כגון:

זכורים מתקופת הזוהר של הקבלה מסוף המאה ה-13 והראשית המאה ה-14, חיבורים אלה נמצאים באחת סור בקובץ הקבלי ככ"י פארמי 841 (ועיי'ן הערה 37 לעיל).
42 אולם שיער, שאולי נפל שבוש בשם אהרון ן יוסף ן יב"ב — ראה: שלום, עמ' 15. שולם משפחה ן יב"ב ידועה לנו — ראה: בן-ציון, עמ' 212, בערכו ן טכ"ז אינו יוסף בן רובי (עיי'ן: שם, כבוד מלכים, דף יא); חלמיש, המקובלים, עמ' 110, פל שם הגורב בין שמות המשפחה של בני מארוקן — ראה טולידאנו, נה, עמ' 75-76, ואולי נפל שבוש, וצ"ל ן טכול, ביטון הוא שם דווח ונבי משפחה זו ידועים במאה ה-16 בפאס (עיי'ן: בן-ציון, עמ' 17 טו ע"א; טולידאנו, נה, עמ' 75) אולם המקובלים בני משפחה ביטון הנוכרים כשיעין חכמה אינם מוזכרים בספרים הנ"ל. מסעור הוא שם נפוץ בקרב יהודי צפון-אפריקה. במאה ה-16 אינו מוזכרם, שנקראו בשם זה (עיי'ן: קורקום, יהודי, עמ' סא; והשווה לטבלת השמות — קורקום, מתקנים, עמ' 140-183, ועמ' 222). שלום יצ"ן שם, כי אין בשיור או כפיידוש שום סימן מקבלת האר"ם ויתכן שהוא מהמאה ה-16 או ה-17, הרימה כבודות החיבור (רד"ך) א יראה לכם דרך הפרדי'ס ליהנות מטובו ירחו וטעמו דע"ה נה"י — חמה וסתר ליריא' ה' לחושבי שמר' (עיי'ן הערה 38 לעיל) — אם אין אלה דברי המלכה'ה" — מניחה מקום להשערה שיש כאן רמזיה לקיבולת דרעה. גם שם החיבור, 'מעין חכמה', עשוי לאורכ את שם החיבור העיקרי שנתחבר בדרעה — 'מעיינות החכמה' לר' מודכי בוואגלו (ראה עליו להלן).

43 עלון הוא שם רווח למדי בין יוצאי המגרב — השוה: שובע שמחות, עמ' 49; פירושם, ללקוח השם עלון — ראה: טולידאנו, נה, עמ' 9, הערה ב; והשווה: קורקום, מתקנים, עמ' 140. על אברהם עלון — עיי'ן: שטיינשניידר, בודליאנה, עמ' 708, סעיף 4304; עמ' 543, סעיף 3502; עמ' 2238, סעיף 14. והשווה: הקדמת עלון לספרו של זכריה ן סרוק; טולידאנו, נה, עמ' 110; בן-ציון, עמ' 107. חלמיש (המקובלים, עמ' 230) מנה את אברהם עלון כחלקה השני של רשימתו (מקובלים שהעדות עליהם נרשפה), אולם אברהם עלון שהוציא לאור ספרים לאי מעטים והורחיק את קורותיה בהיקפותיהם, יש עליו עדות מוצקה, אף שספק אם היה מקובל. אין להחליף את אברהם בן שלמה עלון, המלכה'ה מדרעה בן המאה ה-16, עם אברהם עלון בעל הפירושים על צוריקי שארוקן, שהירבה להדפיס בקאואאקאנה וכפאס בראשית המאה ה-20 קצירות ופירושים לוכים של מקובלי המערב — ראה: עלון, שמות; עלון, פירושים.
44 יהודי דרעה על לצפת דרך מצרים — השוה דברי הר"ז על ר' מסעור מדרעה: יוטל, עמ' ה'ו; דרכי אברהם עלון, לפיהם בא לצפת דרך מצרים 'להדפיס ספרים אחרים ספיר גורחם ששאר לי מפליטת יתר ספיר ונכסי אשר אכלו הישמעאלים במצרים בתעלוליהם' — דרכי התלמוד, בהקדמתו, והשווה: טולידאנו, אגרת, עמ' 462-463.

הראשון רב משקלן של היסוד המינטי חזיוני והממד האוקולטי, בעוד שהמהכלל השני מצטיין ברפסטי השמירניים והמסורתיים וכעירוב של עובדות היסטוריות עם מסורות אנונימיות פסאודוהיסטוריות.

כתב-היד המתחייבים למקובלי דרעה מתחלקים לשתי קבוצות: כקבוצה האחת — כתב-היד שנכתבו בדרעה, או שמצויים בזיקה אליה, המלמדים על מצאתן של מסורות קבליות קדומות מן המאה ה-13 והמאה ה-14, שהיו בידי מקובליה. אין זה מן הנמנע שיושבי דרעה, שעמדו בקשר עם ספרד במאות ה-11 וה-12, כפי שצוין לעיל, שמרו על רציפות הקשר אף בתקופת התפשטות הקבלה, והביאו עימם כשרובם לדרעה את מסורת הקבלה בספרד. כנאו של יצחק רמז עכו בראשית המאה ה-14 מספור לדרום המנוב מאשד את כתיבתה של הנחה זו בדבר אפשרות הקשר בין המרכזים של יצירת הקבלה בספרד לחוגי המקובלים בצפון-אפריקה. שמות נוספים בעלי אופי ספרדי מוכיח, כגון ר' יום טוב אשכנזי (מסביליה) ור' אברהם שליש ערת כורגוש הנוכרים כבעלי מסורות קבליות שהובאו לדרעה, מניחים מקום לחיזוק הנחה בדברי קיום קשר בין שני מקומות אלה בשלהי המאה ה-13 וראשית המאה ה-14. מסורות אלה, שהותח מחבריהן ומקורם נחלמו כרובם עם השנים, נתקשרו בידי יושבי המקום, נשמרו ונעתיקו על-ידיהם, יחסו לעיתים למקובלי דרעה כאופן כללי או למקובלים מסוימים בה כאופן פרטי. יחסו מסורות אלה למקובלי דרעה אינו בא ללמד על חיבורן שם, אלא על השתחרותן ומצאתן שם, ברומה לדברי ר' משה קורדובירו על הזוהר: 'עיקר מצאתו שם ומשם נתפשט אלינו'. בקבוצה השנייה — כתב-יד קבליים שהתחברו בידי מקובלי דרעה מראשית המאה ה-16, העומדים בסיומן קבלת הצירופים, עם קבוצה זו נמנים החיבורים שכתלקן הראשון של 'מאור ושמש'; 'ספר המלכות' לר' דוד הלוי; 'מעניות התכפה' לר' מרדכי בוואגלר; וכן חיבוריהם של ר' מוסא ו' מחפוטא ואברהם בן מסעור אסקורא בעל גנוי מלך; כבירור הזיקה שבין מחברים אלה, רומה כי ר' דוד הלוי למד בדרעה עם ר' מוסא ו' מחפוטא, שנותן ממנו בידינו ראשיתו של שיד קבלי, המצוי בקובץ של: חידושים ולקוטי דינים, רשימות היסטוריות, פיוטים, סגולות ורשימות משפחתיות — שערך ר' רפאל בן שלמה ו' צור, אב"ד פאס, בדרך 272 ע"א-ע"ב של הקובץ מצוי שיר, שככתבתו מצוין 'שליש עשרה עיקרי יסוד חרמנו בדרך ומלצה להחכם חסיד ועניו ומקובל ר' מוסא ו' מחפוטא זצ"ל, בן נאיים וטלודיאנו ציינו, שכן מחפוטא היה מחכמי פאס, חי סביב שנת ש"ל (1570) ונזכר בדברי ר' משה אסולין מפאס, י"מ טולידאנו מצייני, כי חלמירי של ר' דוד ואולי אף של ו' מחפוטא היה ר' מרדכי בוואגלר בעל 'מעניות חכמה', וקורב לוראי שר' אברהם ב"ד מסעור אסקורא בעל פורש' גנוי המלך' על 'ספר המלכות' נמנה אף הוא עם חוג זה.⁵¹

51 עיני: טולידאנו, נה, עמ' 107.

בין המקובלים תושיב דרום המנוב, שכעמקי הרי האטלאס, במקופה זו יש למנות את: ר' משה בן מימון אלקנא מהארודאנו בעל 'היכל הקדוש' ופרח שושין, ר' מרדכי בן דוד הסבנוני, ר' יצחק הפזן בעל 'גינת ביתן', ור' יעקב אפרנאן בעל 'גננת חרדה', לכר מהמקובלים המוגדרים במפורש כאנושי דרעה, יש מקובלים שמוזאם משם הוא על דרך ההשערה, והם: ר' אברהם הלוי ברוכים, הידוע כאברהם הלוי מנוב, ור' יוסף ו' טובל, אשר לדברי ג' שלום, יהפן שמוצאו מדרעה. לשני אלה אולי אפשר עור להוסיף את ר' עלאל בן אלחאיא מחלמסאן, שאליו שלח ר' אברהם סבס את פירושו על עשר הספירות.⁴⁸

ראוי לשוב ולהדגיש, כי המקובלים בדרעה וכדרום המנוב פעלו כמנותח מחוגי המקובלים בצפון המנוב, שנמנו עם קהל גולי ספרד והחושבים החתיקים,⁴⁹ קרוב לוראי, שפעולת המקובלים בדרום אף קדמה לבוא המגורשים מספרד לצפון-אפריקה. במאה ה-16 נתקיימו מסורות קבליות מקבילות בצפון המנוב וכדרומו, שהיו כלתי תלויות זו בזו ועיצבו דמות רוחנית וצביון מינטי ייחודי בכל מרכז ומרכז. עם זאת לא מן הנמנע שהיו קשרים בין מקובלים בורדים מקהל המגורשים למקובלי דרעה.

דומה שאחר המאפיינים העיקריים של הקבלה בדרום המנוב הוא אי החיפשותו למפגש שבין הקבלה לפילוסופיה ולחרכות הרנסאנס. מפגש זה אשר התפתחה הקבלה במאות ה-14 וה-15 עמדה כסימנו בכל אירופה מספרד עד תורכיה, פירווח הוכחו למנוב בידי מגורשי ספרד. הוא השפיע לאיטו על הקבלה בצפון המנוב אולם כמעט שלא הגיע עד דרעה, ששימרה את נוסח הקבלה מן המאות ה-13 וה-14, בצביונה הקרום מחד גיסא, ופתחה עניין מיוחד בקבלת הצירופים ובקבלה חזיונית מאריך גיסא.⁵⁰

7. המסורות על מקובלי דרעה

המסורות שנושמתו ממקובלי דרעה מתפלגות לערויות על אודותיהם כתובים של מקובלי המאה ה-16 מכאן ולכתב-יד שנכתבו בידי מקובלי דרעה מכאן. כמכלול

48 על מקובלים אלה — עיני: שלום, שטר, 149, הערה 35; שלום, עשר, עמ' 504; והשווה: חלמיש, המקובלים, בפרקייהם.

49 בין המקובלים שהגיעו למאות לאחר גירושי ספרד ופרטוגאל ונותרו בה פריקי זמן שונים היו: אברהם אדרישאל בעל 'אבי זכרון', שמעון ו' לביא בעל 'כחם פי', יוסף בן משה אלאשק בעל 'ענת פננת' ורפאל הנפש, אברהם סבס בעל 'ערו המור' ויצור הכספי, אפרים אלנקאוו מתלמסאן בעל 'שער כבוד ה', יהודה חייט בעל 'מנחת יהודה' ואחרים. עיני: חר"א, שם, בערכם; והשווה: טולידאנו, נה, עמ' 81-88; ראוי לציין, שהפעילות הקבלית האינטנסיבית בצפון המנוב לא זכתה לאהדה חיד-משמעות, ובספרותם של מקובלי מארוקו מצויות עדויות על חלכירות אנט-קבליים מובהקים — עיני: בן לביא, הקדמה, דף יא ע"ב, כנ ע"ב, קנא ע"ב; אדרוטיאל, אבני, עמ' 155; מנחה חרשה, עמ' 3א-5א; וראה: חלמיש, היצירה, עמ' 31. (בסוגיה זו אני מקווה להרחיב במקום אחר.)

50 עיני: אידל, חליות, עמ' 119-121.

המוכחא משמם בכ"י ניו יורק ביהמ"ד 1805: יכתב כסי קדמון כ"י משם מקובל ורעא ז"ל, וז"ל: שאל ר' יוסי הגלילי את ר' אבהם בן מוחא, מדוע אין אנו מניחין תפילין כט"כ כי אם התפלה של יד ואין מניחין תפלה של ראש, והשיב לו...⁶²

2. כהנ"ר ששון 919 הוא אנומולוגיה מקיפה של ספרות קבלית, הדומה באופיה לקבצים הקבליים שנכתבו בצפון המגרב במאה ה-16, כגון: 'ספר אבני זכרון' לר' אברהם אררטילא, 'צפנת פענח' לר' יוסף אלאשקר ו'מנחת חדשי' לר' יעקב אפונגאן.⁶³ אנומולוגיה זו כוללת חומר קבלי, שמוצאו מספרד מן המאות ה-13 וה-14,⁶⁴ בצד חומר צפון-אפריקאי מן המאות ה-15 וה-16.⁶⁵ בחיבור זה נזכר ר' יוסף ב"ר שלמה הגלילי וככמה מקומות מובאות מסורות משמו.

ר' יוסף ב"ר שלמה הגלילי⁶⁶ נזכר בכתב-היד הנודון בשני מקומות בלשון המניחה עיין: חלמיש, המקובלים, עמ' 208, אבהם בן מוחא: כ"י ביהמ"ד לרבינו ניו יורק מס' 1805, רף 46 ע"ב, מעתיק כ"י זה הוא ר' שמואל ז"ל, המביא מסורות משם מקובל דרעיה בג כ"י ששון 291 שאותו העתיק, עוד מוזכר ר' אבהם ז' מוחא כהנ"ר ביה"ד לנודון 121 (מצלמו במקומו לתצלומי כ"י בביה"ס הלאומי מספר 4787), שכללים בו: חיבורו של יצחק בן אברהם כהן, נגה ז' חיבור בקבלה מאת יוסף ז' אבהם ז' שבת; פירוש שושן, ביאור על ההגדה, למשה בן מתי; חיבור אלהב (כלל היכל הקדש) — כולם חיבורים שנכתבו בדרום המגרב במאות ה-16 ובסביבותיה, בשלהי המאה ה-16. בחיבורו של יוסף בן אבהם ז' שבת, רף ער ע"ב, נאמר: יכפי קבלת ר' אבהם בן מוחא שקיבל מרבי יצחק קאצי ז"ל, משפחה אלה קאצי נוכחת בין שמת המשפחה של יהודי מארקו — עיין: טולידאנו, נר, עמ' 77, והשווה למשפחה בן קאצי — טולידאנו, אגרות, עמ' 454.

62 כהנ"ר ששון 919 כולל חלקים של 42 חיבורים קבליים, אשר רבים מהם אבוד ומצויים רק בקובץ זה. הוא נכתב במאה ה-16, ככתב-יד מגרבי, ומעיד על הגיוון והאנונימיות של לימודי הקבלה בצפון-אפריקה בתקופה זו. כתב-היד מייצג ספרייה קבלית עשירה, הכללת קבלה שפירדה מן המאות ה-12 עד ה-14 וקבלה צפון-אפריקאית מן המאות ה-15 וה-16. על כתב-יד ששון 919 — עיין: אהל דוד, ח"ב, עמ' 147 וקבלה צפון-אפריקאית מן המאות ה-15 וה-16: רעמה עיין: אברמסקי, כ"י על החיבורים הכלילים בו — עיין: שלום, כהנ"ד, עמ' 83-84; שלום, אבני, עמ' 259-266, 457-465; חלמיש, היצירה, עמ' 29; וראה: טולידאנו, נר, עמ' 108; בן-גאיים רפ"ט סג ע"ב, 'מנחת חדשי' מאת יעקב הצורף אלאפונגאן, בן יצחק המכונה אבן שנת, נחמבר בשנת שט"ע"ב, אקא אלהב בעל ז'יחל הקדש' — עיין זעפרני, בריאותי, עמ' 367.

63 של ר' משה אלהב בעל ז'יחל הקדש, ר' עזריאל מגירונה, יוסף ג'קישליה, יצחק בן שמואל כהנ"ר (על פירושו לספר יצירה — ראה: וירדה).

64 מעבר (אוצר החיים), יצחק בן יעקב יצירה, יכתב שם טוב, 'מראות הצובאות' ו'יהודה בן נסים בן מלכא, רעל פירוש' לספר יצירה — ראה: וירדה).

65 בכתב-היד כלולות מובאות: מיצגת ביתן (עיין: חלמיש, היצירה, עמ' 504), מקבלת מדרכי בן יוסף בן שלמה מדרעי, מדרבי ר' אבהם סכ"ר (ראה: שלום, עמ' 504), מקבלת מדרכי בן ורד הסבנוני (עיין: אלאבא) וזו אל אן חיק ושבעון הבתן בן אלאחודא.

66 עיין: אהל דוד, עמ' 1012; חלמיש, המקובלים, עמ' 216. לויק משוערת בין יוסף בן שלמה הגלילי ממדינת צפת ללמלמד אבולעפיה, ששמו שלמה הכהן בר' משה הכהן הגלילי — ראה: ארז, עמ' 119. ייחסוהו אינו נראה לי סביר, הן משום שר' יוסף בן שלמה הגלילי אינו נזכר ככותב במקומות המביאים דבריו והן משום דבריו המובאים על סמך עדידות שמירת ראייה, הקרובה כמדותה למאות ה-15 וה-16 וחיקתו לאברהם ז' מוחא. במאה ה-13 ידוע לנו על יוסף בן גלילי ממארוס, והוא נזכר: בשו"ת הרשב"א ז"א, סימנים אלף קסא ואלף קפה; חיד"א, שם, טולידאנו, נר, עמ' 41. ואולי הוא זה המתייחס לתלמיד אבולעפיה, ועוד מצינו נזכר: עלי

מסורות דרעה את: אבהם אבן מוחא, יוסף בן שלמה הגלילי, לוי בן משה ז' אליה, יוסף בן חניה, ויוסף בן יום טוב מסיבליה, שרד בפאס.

נוסח הכאה דבריהם ועדידות חופפת ומקבילת מניח מקום לקבוע את קשריהם עם דרעה במאות ה-15 וה-16. כבידור זהותם וייקחם לדרעה אעסק להלן.

בפירוש התפילות מובאה כמה עדידות שמיעה מפי אומריהם, ונוסח עריכת הדברים מניח מקום לסברה שהושמע הרושם הוא המתכבד-העורך, ולא המעתיק. ברף רלט נאמר: ע"כ [עד כאן] פירוש קצר מצרתי מפירוש ארון שמשעתי מפי רב יוסף ברבי יום טוב ז"ל אשכנזי.⁵⁷ דר בפאס כשבא אצלנו לדרעה כפסר חינוולין⁵⁸ יצ"י בעניין קטרוג הלכנה.⁵⁹

במקום אחר בכתב-היד, בחיבור מנהגי קבלת-שבת ומשמעותם הקבלית וכסידום המסורות השונות בדבר חיוב ושלילת התחלת 'תפילה ליל שבת בקריש כמו שעושיין כלילי ימות החול', כתב המתבר:

וכן ראיתי כמה חכמים גדולים כתבמה וכשנים אין מחלילין כי אם כרכו וכן בעניין הקדוש היינו אומריין שבת נקדש קודם ויכלו וכן אומריין קצת בני ארם שבת נקדש יום הששי ויכלו השמים וגו' וכן שמעתי מהו' אברהם אבן מוחא שכך קבל מהו' יוסף בן שלמה הגלילי.⁶⁰ וגם כן כתוב כך בזהוה וכספרי המקובלים ושמעתי ממנו כי כך קבל מהחכם היה הנזכר שקבל מוכו שאין מחלילין בתפלה ליל שבת בקריש.⁶¹

נראה כי ר' יוסף בן יום טוב אשכנזי ז"ל אברהם ז' מוחא היו בני תקופתו של מחבר כ"י ששון 921 שכן מנוסח הדברים עולה, כי מחבר פירוש התפילות שמעו בעצמו דברים מפי ר' יוסף בן יום טוב אשכנזי ברדעה ומפי אבהם ז' מוחא וכי יוסף בן שלמה הגלילי היה אף הוא בן זמנו. הייתה יוסף בן שלמה הגלילי ואברהם ז' מוחא בני תקופה אחת והשת"יכותם לחוג שעסק בנוסחים הקבלי של המנהגים עולה גם ממסורת

57 ר' יוסף ברבי יום טוב אשכנזי — אפשר ששמו מעיד על היותו צאצא למשפחה הירטב"א (שחי בספרד עד ראשת המאה ה-14), אם כי לא ידוע לנו על ענף משפחתו במגרב. עיין: אירלכר, בן-גאיים, היתול בערכו (רף נח ע"ב), בהתייחסו לפירוש התפילות, משער שהוא בנו של ר' יום טוב אשכנזי מפאס, שחי במאה ה'ה', בין 1540 ל-1640 (עיין עליך — שם, רף נח).

58 חינולין הוא כפר בממק הזרעה — עיין: הירשברג, ארץ, עמ' 109, ומפה שם; וראה: דרעה, אנציקלופדיה יודאיקה, ו, עמ' 190.

59 כ"י ששון 921, עמ' 391. מעבר לרף כתוב: יער כאן מס' הזקן ואינו יודיעת פשרו של שבת. ספר בשם זה נזכר אף כ"י ששון 919 — עיין אברמסקי, כ"י מס' 7, סעיף 34.

60 משפחה אבן מוחא ידועה בהמשחה של רבני המערב — עיין למשל: טולידאנו, נר, רף פה ע"ב; קורקום, מחקרים, עמ' 144. אין לחלילין את אברהם ז' מוחא עם אברהם ז' מוסא (עיין הערה 86 להלן). ד"ר מ' חלמיש הודיענו בטוב, כי בכ"י לנודון בה"ד 121, רף ער ע"ב, בחוספת ליצנת ביתן שנתחבר כסביבות דרעה, מצוי איכותו של ר' מוחא, אני אסירית חודת לר על ציין זה. על יוסף בן שלמה הגלילי — ראה להלן הערה 66.

61 כ"י ששון 921, רף מ ע"ב.

התכמה', העוסק בקבלת הצירופים, מצוי ככתב-יד אחדים.⁷⁶ הקדמתו המאלפת מלמדת: על מרכזיות חוכמת הצירוף בקבלת דרעה, על דפוסי עיטיק בקבלה במקום מושבו ועל מציאותם של מושגים קבליים כחוג זה, שאינם ידועים לנו ממקום אחר. וזו 'הקדמת המתבר ולה"ה' ל'ספר מעינות החכמה':

אלה מעינות החכמה המרחפת על מי מנוחות ונחל עיך ירוצון כשכל משכיל ונוכח אשר עזרו השי"ת להכנס בחזרי שכיחות הקבלה הפנימית " המתפשטת

הקבור כמותו מראש, ותכן שהכוונה לאותו ר' דוד, שטולידאנו אומר שהוא קבור בדרעה — ראה: טולידאנו, המלכות, בהקדמה. יצוין, כי חיד"א לא קבע במפורש שהוא ר' דוד הלוי הקבור בתאמנות שבדרעה. טולידאנו הכיב מטות משם ה'ה' הכיב טולידאנו, שליפה, ר' דוד הלוי ו"ל, ממנוגושי סכ"לה שבא לזכרו ונפטר בדרע, היה מורו של ר' מרדכי בחולו בעל מעינות החכמה, ראוי יציין, כי בפירוש התפילות כותב המחבר בן המאה ה-16: 'מצאתי במכתב יד הר' דוד הלוי ז"ל הקבור בארץ תאמנות ג' מארץ דברז' — ראה: כ"י שש"נ 921, עמ' 398 — מבלי לציין שהיה מחבר. ספר המלכות' (והשווה: אהל דוד, עמ' 896). באוצר נגושים כתב טולידאנו, שראה בכמוסא בשנת תשי"ז, ספר המלכות מ' דוד הלוי עם פירושו גנוי המלך מ'ר אברהם ב"ר מסעוד אסקירא וכולו כעניני צירוף וקטעים ממנו נרפס כפי מאור ושמש', מבא' שנת לדעת, שהמס' בשם זה נרפס בקאואבלאנקה אינו ספר המלכות אלא ספר אחר. חזוק לכתב חז"ס הספר ל' דוד הלוי הודיע שהדעה שק בשנת שכ"ח את 'שער צדק' של גייקטיליה, בכפ' מוגזא שבדרעה אסקירא (לעיל). טולידאנו שב חזרוו על המס' שנוכר אצל טולידאנו — אברהם ב"ר מסעוד (ראה הערה 7 לעיל). טולידאנו שב חזרוו על קביעתו, שר' דוד היה ממנוגושי סכ"לה בשנת קנ"א. אולם כבר הראינו לעיל את הפייכה שבקביעה זו, שכן נוכר הוב' יהודה עזריאל מפסא כמורו (עיי' לעיל): טולידאנו ג' עמ' 61, 66: דף נא ע"א). פינקפלד (עמ' 98) מתאר את קבר הצדיק דוד הלוי בעמק הדרעה, שעולים אליו לזוגל בל"ג בעומר הודים מכפר הסביבה ומעיר מארזוקו בולה. על-פי מסורת ששמע פינקפלד, הוקם בית-הנכנס שליד הקבר לפני כארבעים שנה. בדי צדק אלמילי מקאואבלאנקה, לכבוד דוד הלוי שבא מארץ-צדק ונפטר בדרעה. במקלוג כתב-היד של בית-הספרים הלאומי צוין ר' דוד הלוי כחיבורים הבאים:

(1) הלכה ראשונה שכתב הח"י דוד הלוי וצ"ל על סדר ר' חיות, כ"י ניר-יוזק ביהמ"ל. Mic. 1855/2 דף 21-ב-3. כפוסו של כה"י נאמר: 'זמכאר כאריכות כספר המלכות' (סימנו כמכון לתחלומי כ"י 10953).

(2) כ"י נ"ו ירוק לזמן 343 (שסימנו כה"י 24688) הכולל חזומוות שכתבה כוכב"ל לכת חזומוות רב האי, מרבא סוף ציטוט כולהל'ן 'מצאתי ב"ס' החשק בכתבת הח"י יוסף נבאי תתוצ' ר' לא ריינא ... ואני דוד הלוי הוספתי בו את חז" חז"ס חז"ס לאויב ולשונא'.

(3) ס' המלכות, אוסף מוסיף 11/2 (סימנו כמכון לתחלומי כה"י-יד 22839) (על חכמת הצירוף). ס' המלכות כ"י לונדון 7/749 (סימנו כמל"י 5003) (כמו תרפ"ס במאור ושמש). ס' המלכות חכמת הצירוף כ"י ירושלים מוסיף 13814 (סימנו כמל"י 22956).

עיי' הערה 5 לעיל. והשווה לדברי טולידאנו, המלכות, הקדמה, כי בהקדמת כתב-יד של 'מעינות החכמה' שעמד לגנר עיניו נכתב, שר' מרדכי בחולו הוא מחברו. טולידאנו, שראה כמה כתב-יד של הספר ומבואות ממנו בכתבי חכמי המערב, חמה על חיד"א, שייך כי 'שענינו החכמה' נגנו. לפיכך שיער שיש שני ספרים שכתב 'מעינות החכמה', שאחד מהם נוכר כספר 'שמות הקודש' לאחד מחכמי המערב (לא בשל כרי' לתחלומי חז"ס ספר זה). המוכר את 'מעינות חכמה' לר' יוסף בן מרדכי בן גנויל מדרעה. ואפשר שמס' זה הוא שנגנו, שם זה לא מצאתי ברשימות חכמי המערב, לעומת זאת, ב'נאיים' (דף ע"ב) מוכרי את נחמיה בר ישראל מגדיל מארץ דרעה או נחמיה מגדיל בר ישראל.

הקבלה הפנימית היא מונח המתחייב לדרגה אחרת של פירוש קבלי הקשור בדיעת שמות וברוח-הקדושה, מונח מוכר לנו מכתב ר' יוסף הבא משושן הכרתי וירדע אף ממקובלים נוספים,

מן האמור עד כאן נמצאו למדים, כי למסורת הקבלה בדרעה מן הקבוצה הראשונה, יש שני מאפיינים: האחד — כתב-היד המזכיר את מקובלי דרעה באופן אנונימי כחוג "חזרי וראופן מפורט כעל-זהי שמי וכבעלי מסורות וחזרות, ונוקבים בשמות של דמויות שיש מידה סבירה של אישוש היסטורי לקיומן בשלהי המאה ה-15 ובראשית המאה ה-16: והשני — הכאת מסורות קבילות קדומות מקבלת ספרד ופרובאנס מן המאות ה-13 וה-14, כשם 'מקובלי דרעה הקדמונים'.

ד. כתובים על קבלת הצירופים

המכנה המשותף לקבוצה השנייה של כתב-היד שנתמכרו בדרעה הוא עניינים בקבלת הצירופים. לקבוצה זו שייכים ספרו של ר' מרדכי בוואגלו 'מעינות החכמה', ספרו של ר' דוד הלוי 'ספר המלכות' ו'ספן צדק', ואלו אף חיבוריהם של ר' מוסא ז' מחפוטא, ושל ר' אברהם ב"ר מסעוד אסקירא מדרעה.

נדון לפי שעה בחיבורו של ר' מרדכי בוואגלו, 'מעינות החכמה'; הנמנע עם קבוצה זו, שכן, כתב-היד השלם של 'ספר המלכות', המיוחס לר' דוד הלוי, אינו מצוי לפנינו (כאמור לעיל): ואילו מחיבוריו של ר' מוסא ז' מחפוטא מצוי כירינו ראשיתו של פירוט בלבד כשם 'שליש עשרה עיקרי יסוד חזומוות בודד משל ומליצה' (פיוט כשם זהה מיוחס לר' יוסף בן אברהם שליח כורגוס, כ"י שש"ן 921): וחיבורו של ר' אברהם ב"ר מסעוד אסקירא, 'עניני מלך', לא הגיע לידנו, אם כי יתכן, שהחיבור הקרוי 'עניני המלך', המצוי באוסף נ"ו ירוק להמן 211 (סימנו כמכון לתחלומי כה"י 24556), העוסק כומוזים ובגמטטריות על המלה בראשית וכפודושים קבליים — הוא חיבורו של ר' אברהם ב"ר מסעוד.

ר' מרדכי בוואגלו נמנה עם תלמידיו ר' דוד הלוי, שהיה ממנוגושי ספרד. בא לדבר ולדרעה ונקבר בתאמנות בירת עמק הדרעה.⁷⁵ חיבורו של ר' מ' בוואגלו, 'מעינות

ר' דוד הלוי מסכילה-בא עם מנוגושי ר"ב לזכרו ואת"כ לעמק הדרעה. טולידאנו (נר, עמ' 48) קבע את זמנו בין המאה השנייה לשלישית, עיי' ששמו ר' דוד הלוי מנ"ר המאגרות בעמק הדרעה וצוין שהוא מחבר 'ספר המלכות', שחיד"א מזכירו ב'שם הגדולים', בערך צירוף ומלכות. (חיד"א כותב: 'ס' המלכות חיברו רבינו דוד הלוי מנ"ך כ"כ ספן הצירוף כ"י וכמקום אחר, עיי' חיד"א, שראה כ"י בחכמת הצירוף שנוכר בו 'ספר המלכות', שחיבר ר' דוד הלוי מנ"ך, ראה: חיד"א, דף ע"ג, את חכמת הצירוף) טולידאנו קבע, שכה"י הנ"ל על "ב"ב דרכים בחכמת הצירוף, נרפס בהלקי כספר. מאור ושמש לר' יהודה קוריאט, ברפ"ס יב ע"ב-כ ע"א (ועיי' הערה 37 לעיל) ומתוך הדברים שבאו ב"י ספן הצירוף, כשם 'ספר המלכות' לר' דוד הלוי הח"ד נ"כ, שר' דוד הלוי חי בפאה השנייה כ"י עיי': טולידאנו, נר, עמ' 48, הערות כו-כז. טולידאנו הח"ד את 'ספר המלכות' לר' דוד הלוי בספר אחר, שכינה כסעוט 'ספר המלכות' והוציא לאור, והוא לאמיתו של דבר אנטולוגיה מקהבלה כפאת ה'13 דה'14 (ראה הערות 37, 41 לעיל) חזו כו משענתו — ראה: טולידאנו, אוצר, במבוא. בן נאיים (דף כו) קובע את זמנו של ר' דוד למאה השנייה-לאלף השישי וכותב בפסקתו, שחיבר את 'ספר המלכות' בחכמת הצירוף. הוא גם מזכיר כ"י שן של חידו מרדו הלוי. טולידאנו (נר, עמ' 48) מזכיר בקשה שלו: פיוט משלו — ראה: שובע שמחת. ב'נאיים (כו ע"ב) מוכרי ר' דוד הלוי נוסף, הקרי מול אדרע (הצירוף מדרעה),

כדואגלו אפשר ללמוד על דפוסי העיסוק בקבלה בדריעה במאה ה-16. על חומרי ההיתר והאסור. על הגבלת גיל הלומדים ועל הגבלת ההעמקה של כתב-ידי קבליים. על התניית העיסוק בקבלה בקניית השכלה תורנית והלכתחת של 'המקרא המשונה הנגמרא הדינין אסור היתר שמא אסור דרשות דברי אגדה דברי משל ומלצה'; כמו גם במידות ובענוות (ויודע בטיב דרך ארץ והיה עניו וסבלן...). וכלמידת המסורת האוטוטורית מפה אל פה. הספר הדין בניקוד בדרך הקבלה, בשמות קודשים ובציורפוס — עומד בזיקה ליספר המלכות, לר' דוד הלוי, ומושפע בכל הנראה במידה מסוימת מקבלת אבולעפיה ומקבלת ר' דוד בן יהודה החסיד, אם כי כללותו כנר מסורות שקשה להתחקות על מקורן. הציורפוס והגיטמטריות העומדים במרכז עניינו כדרכים בגיליים וכהשגה חזיונית. הן כאמצעי והן כתכלית. לאמור, הם מושגים כחזיון ובהתנגלות מחד גיסא ומשמשים כאמצעי לגילוי נסמרות והשגה חזיונית מאידך גיסא, כצד תפיסתם כביאורים למקראות מבאן וכפרשנות המסורת הקבלית מכאן.

תפיסת סודות הציורפוס כהתגלות אלוהית אינה מוגבלת רק למקומות שבהם צוין המקור האלוהי כמפורש. אלא דומה שכלל התלמוט, המראות, הפירושים הקבליים וביאורי הפסוקים שנסמכו ל' למקובל האלהי בעל גילוי אליהו' נתפסו כגילוי דבר אלוהים.

אל המקור האלוהי של גילויי חוכמת הציורף ואל תפיסת סודות השמות וניקודם, כדבר אלוהים הנגלה למקובלים וכאמצעי להשגת רוח-הקודש — מתייחס גם הממר האקולטי כעדידות על מקובלי דריעה במאה ה-16. המשתקף באיפיונם ככפלי תכונות כארומטאטיות ועל-טבעיות.⁸⁸ רובם חוארו כמי שזכו לגילוי רוח-הקודש וכבעלי חזיונות, או בעל גילוי אלהי, המתחננים בדיעה עתידות וכפולת לחלל ניסים, וצונו כבעלי כוחות אוקולטיים וכמי שזכו לגילוי נסמרות, כאמור לעיל.

מקובלים אחרים מן המגור, שמחו מוצאם אינו ידוע ויחנן שאף הם עומדים בזיקה למקובלי דריעה, כמו ר' יוסף טברול ור' אברהם הלוי כדרכים, נודעו אף הם כמי שזכו כגילוי שכינה ובהשגת רוח-הקודש.⁸⁹

88 כאריזמה כהוראה של חכמת אישיות הנובעת מחסד אלוהים, שבגללה נבדל פרט מכלל האנשים ונהוגים בו כבעל תכונות על-טבעיות — ראה: עמ' 9-32. בעולם המגור חסד זה הוגדר כביסויים ירח הקודש' או 'גילוי אלהי'. והשווה: טולידאנו, נר, עמ' 109. על הקדושה המיוחסת לכרי סממל כחומר הנסתר בשלל המגורי ועל הילת הצדקות הכרוכה בכך — עיי'ן: זעפוני, פרופיל.

89 עיי'ן: שלום, שטר, עמ' 147. הערה 35. על הייה ד' טכול בעל השגה רוח-הקודש, משמע מלמוט של ר' חיים וטל כיספר החזיונות' ומדברי תלמידו שמואל באקן — עיי'ן: שלום, שטר, עמ' 151. שלום תיאר את ד' טכול כמילים: 'היה בו גם כה השגה בענינים ונלמדים, כשרונות אוקולטיים וגם כה סכום והוצאה ששתתי'; וציי'ן: שעל שום תלמיד אחר מתלמידי האר"י לא באה ערדת שהשגות הקודש או שחלמידי ואו אחר כבעל רוח'ק' עיי'ן: עמ' 149-151. על זיקתו לדרעה — ראה לעיל, וראה גם: גלים, ב, עמ' עת-עט; על ד' אברהם הלוי כדרכים וגילוי השכינה שובה לו — עיי'ן: תקוני שבת, בהקדמה: אסף, אגרת, עמ' קנב; חז"א, שם, עברת, חשכ"א, סימן טט; אליאור, תשובה, עמ' 494-497 והערות 7-10-127.

שורה על הקולמוס⁸⁶ כשהשכל פניו והלכ טהור וחומר והולך אחר זאת התחמה המשתלשלת עיי' הציורף הנכר בחבורי זה ואמרתו בלכי להוציאה מהח אל הפועל עיי' הקולמוס ואולי יזכו כה רכים והיה כל מבקש ה' יכא אל אהל החכמה הזאת חכמת הציורף והתחלתי מן נקוד קמץ, הרחמן יעורתי למלאח חפצי והאתתי מהחכמה הזאת ולזכות הרבים על ידי אורי' ואם עבדא דרבנן מרדכי כדואגלו ולה'."87

לעטים הם החיבורים הקבליים, אשר מחברים משתף את קוראיו כפרטי בניטוח לעולמה של הקבלה ופורש בנימה אינטימית את ביטוייה החזיוניים, הפיסיונומיים והתכונתיים של האוטוטוריקה הקבלית, כפי שעושה זאת בעל 'מענינות החכמה': פירוש תלקיה השונים של הספרות הקבלית, סיווגם ודיוגם, בנוסח המוצע על-ידי ר' מרדכי כדואגלו בהקדמה אף הוא אינו שגור, לא כל שכן ומיזוחתי לפנים האוטוטוריות של הקבלה (בנוסח אשר כל מי שנגולו אליו שיערי הגוונים הנוראים האלה הוא אמר זה אלי ואוורה... אשר עין בעין נראה אתה ה' לכל משכיל ומכיל כחכמה הזאת'), או לפני המאגיות העל-דאדאצואליות (כנוסח ז'כל רואה חיבור אינו חלי' בעיין... וחכמה זו תלויה בקולמוס כי דוח הקדש שורה על הקולמוס).

ר' מרדכי כדואגלו היה ידוע, כאמור לעיל, כבעל השגה רוחנית וכמי שזכה לגילוי אלהי. דבריו על אודות האופי האוטוטואטי, החלי בהשראה עליונה, של כתיבת הסודות הקבליים על-ידי קולמוס ששורה עליו רוח-הקודש, עולים בקנה אחד עם האופי המאגי של קבלת הציורפוס החלוי בגילוי, מסורת ודיעה סודות השמות, שבהם מתמקד עניינו. אין ספק כי כחוגו של ר' מרדכי נחשבה קבלת הציורפוס, או חוכמת הציורף, לעיקרה של חוכמת הקבלה ולפניה האוטוטוריות כיותר. קדושתה, כוחה, סגנונה וטורדיותה, של קבלת הציורפוס, שהיו מותנים בהשגת רוח-הקודש, כמסידה בעל-פה וכדיעה נוסחי השמות — היו מאפייניה הבולטים יחנן שהעלאה שיטתית של הדרכים, שנושכו לממד האוטוטורי כיותר של הקבלה, והרמזה לאופיים האסקטאטי הם שגורמו לגינת הספר.

המושגים שבהם נקט המחבר — 'קבלה פנימית', 'חוכמת הציורפוס', 'שערי גורנים', 'כבואה דכבואה', קבלה פשטית', 'קבלה מעשית' ואחרים — מלמדים על גיוון ועושר של מסורות קבליות, שעמדו לפני מקובלי דריעה, ומרמזים על עניין ער בקבלה כמישוריה הספרולאטיביים והאקסטאטיים כאחת. מן הנומו כדבריו ר' מרדכי

86 עיי'ן: בינה, ד' מוסא; על כתיבת הקולמוס ועל רוח הקדש החלוי בקולמוס — שם, עמ' נח-סד. סוד נפלא לקודשת הקולמוס... בשם חכמי מערב כשם חכמי השלם כמה"י אברהם אלקלי, מרבא בכתב-יד ירושלים 8° 330 דף 238 ע"כ. והשווה יהודה אלכטוני, סולם העלית, בתוך: שלום, כהכ"י עמ' 227-228, ועמ' 75 שם.

87 להקדמת 'מענינות החכמה' — השווה בהקדמה 'לגנת ביתן', ספרו של המקובל ר' יצחק בר אברהם הכהן, כ"י גאטסר 720, Or. 10521 (מספרו כמכין לחמצלמי כהכ"י 7883), עמ' 84-86. הספר התחבר כסמן לדרעה במאה ה-16.

מתקריהם של סטילמן ושל שנוער מלמרים על הכבוד הרב שרחשו היהודים

למאראבנט המוסלמי בשל ראייתו העל-חושית. ידיעתו את העתיד וכוחותיו העל-טבעיים.⁹⁶ מחקרים אנתרופולוגיים כעת האחרונה ציינו, כי —

תכונות כאריוזמאטיות של מנהיגים דתיים והופעתן במשפחות מוסלמות כגון משפחות המקובלים הגדולות כדוגלן, אכוצצירא ואולאי המתפתחות בתחום ההשפעה הפְּרָפְרִית בדרום מאורקן נמצא להן הקבלה מוסלמת באופי המנהיגות הדתית של שכניהם הכרבריים שהכאריזמה הייתה אצלם תכונה אישית עוברת בירושה.⁹⁷

גם פולחן הקודשים המשותף ליהודים ומוסלמים בדרום המגרב תומך בניגוסה כדבר קודם השפעה וקשר בין מושגי הקרדושה, גילוי רוח-הקודש, כוחות אוקולטיים וראיית עתידות של היהודים של שכניהם המוסלמים-פְּרָפְרִים. קרוי הדמיון בתחום האמונות והמנהגים העממיים, הנגזרים מתפיסת כוחות הקרדושה והטומואה, בין היהודים לשכניהם הכרבריים אף הם מרמזים לכיוון זה.⁹⁸

דומה שאין זה בלתי סביר להניח, כי הלגיטימאציה והתפוצה הרחבה שזכו לה כשרונות אוקולטיים וכאריזמאטיים בהקשר מיסטי בעמק הררעה במאה ה-16 בעולם הפְּרָפְרִי מוסלמי הטביעו את רישומם אף על העולם היהודי. כן אפשר להניח, שבשלי החזונית וראי העתידות מקרב מקובלי דרעה הושפעו במידת מה מן הארכיטיפ הכאריזמאטי של הרחיצת הפְּרָפְרִית, שהעמידה את ה'פְּרָפְרִי', את היכולת לחלל ניסים ואת ראיית העתידות כמרכיב העולם המיסטי דתי.

מקובלי דרעה, שמח'ד-גיסא הצטיינו כאמור כסגולת כאריזמאטיא ותוארו כבעלי גילוי אליהו, ומאידך גיסא עסקו בפנייה המאגיית של הקבלה, בתורת הצירופים — פעלו באקלים דתי וחברתי שבו היו מקובלים ורווחים גילויי רוח-הקודש וייחוס כוחות טמירים לכתבי-הקודש. סוגיה זו ברכב ההשפעות ההדדיות בין המוסלמים למקובלים בדרעה, שכאן רק הצבעתי עליה, דאווה לדיון מקיף ויסודי.

הכאריזמאטיות של מנהיגים דתיים והופעתן במשפחות מוסלמיות, נמצא להן הקבלה מסיימת באופי המנהיגות הדתית של שכניהם הכרבריים, שהכאריזמה אצלם הייתה תכונה אישית עוברת בירושה.⁹⁹

עיינו: סטילמן, עמ' 62-73; והשווה דבר שנוער, עמ' 285; עיסוק באסלאם המאגרי העמדי על החשיבות העצומה שנודעה לאמונה ולעיסוק במאגיק ובכישוף ברחבי אזור זה מימי קדם ועד ימינו... יהודי המגרב היו שותפים למוסלמים בהיבט מן האמונות והמנהגים הללו ובעיקר כאמנה בשרים בעין הרע ובכישוף.¹⁰⁰

שוקד, קודם, עמ' 96; שנוער, עמ' 285-302. על הקשר בין 'ברכה' המוסלמית לזכות אבות, היהודית — עיינו: שוקד, משרדה, עמ' קיא.

פולחן קודשים — עיינו: בן עמי; אמונות ומנהגים עממיים — עיינו: פ' שנוער, עמ' 285-302; הטל, לפי המשפת, הערכים: מנהגים, עין הרע, פולקלור, שדים. 98

ט. דחוקה התרבותית בין יהודים למוסלמים

ריכזי זה של מקובלים בעלי רוח-הקודש באזור זה, שדומה כי אין לו מקבילה במקומות אחרים, אומר דרשוני: נראה שיש מקום לתח את הדעת על הקבלה פנומנולוגית מעניינת בין דפוסי המיסטיקה המוסלמית הפְּרָפְרִית, שצמחה במאה ה-16 בעמק הררעה ובהרי האטלאס, ובין איפיוניהם האוקולטיים של מקובלי דרעה בתקופה זו. באמצע המאה ה-16 נתעוררה בעמק הררעה בין שכטי הפְּרָפְרִים תנועה דתית מיסטית, שהצטיינה בריכזי קודשים, הידועה כתנועה השריפית.¹⁰⁰ ותנועה זו צמחה סביב מנהיגים דתיים — מאראבנטים — שהיו מיסטיקונים בעלי כוחות על-טבעיים.¹⁰¹ זדם דתי קנאי זה והתושלת הסעודית שבדאשו שאבו עידוד מחוזה-עמידות יהודי, מסעוד בן מצליח גואשוש, שהתבא כי מנהיג התנועה מוחמד שיד' יכבוש את מאורקן. כמסופר לעיל. אמנם אין אישוש למסורת זו ממקורות ערביים, אולם היא מעידה על הקו המיוחד את יהודי דרעה ועל זיקתם לחתייה המיסטיקה-פולטית שהתהדשה בעולם המוסלמי-פְּרָפְרִי בדרום המגרב.

העולם המוסלמי-מגרי-פְּרָפְרִי במאה ה-16 הצטיין בריכזי קודשים, מאראבנטים, שהיו מחוננים כסגולת כאריזמאטיות על-טבעיות ואלה באו לידי ביטוי ביכולת לחלל ניסים ולחזות עתידות. המאראבנטים היו בעלי מעמד של קודשה בשל היחסים מחוננים כפְּרָפְרִי — מעין רוח-הקודש, או חסד שמימי, הצופן בחובו כוחות טמירים.¹⁰² דומה שאין זה רחוק מן הרעה להניח השפעה תרבותית מסיימת ויחסי גומלין, ולו רק פנומנולוגיים, בין ריכזי מגרי העתידות, בעלי רוח-הקודש ובעלי החזונית שבין מקובלי דרעה, ובין ריכזיים בעולם המוסלמי הפְּרָפְרִי באותו מקום וכאומה תקופה.¹⁰³ כמחקר תרבות יהודי המגרב רווחת ההנחה, שאין לזכור על יחסים או השפעות הדדיות בתחום התרבות האניקלפטאלית בין יהודים למוסלמים באזור זה.¹⁰⁴ שכן זו הייתה מורשתה על כתבי-הקודש של כל אחת משתי העדות. אולם בתחום האוקולטי-מיסטי יתכן שיש מקום לכחון מחודש תפיסה זו.¹⁰⁵

התנועה השריפית, בראשות השריפולת הסעודית, נתעוררה בין שכטי הפְּרָפְרִי באזור דרעה והיתה תנועה עממית רחבת שכיחה בריאקציה לכיבוש ספרד ופורטוגאל בצפון-אפריקה. עיינו: קורקום, יהודי, עמ' עז-עז; היריבובג, חולדות עמ' 207-227; בראשו, שריפית, עמ' 14-52.

91 על המאראבנטים בהרי האטלאס ובעמק דרעה, שהתייחסו על קבוצות שארות בעלות מעמד של קודשה ונתנו בפרט — עיינו: גלנר, קודשים: גלנר, ברברים: אקלמן; שומה.

92 על הפְּרָפְרִי ומרכיבותה בעולם הדתי הפְּרָפְרִי — עיינו: רוטה; וסטומאק; גירן, עמ' 44-50; שנוער, עמ' 38.

93 על הסביבה הפְּרָפְרִית, אשר הייתה אפופה אווירה של מיסטריון בגלל העיסוק הרב של המאראבנטים בואותיות (מרכיבים שבהם הגו קדושים אלה כותרת המיסטיקה המוסלמית) והשפיעה בדרך כלשהי על יהודי הדרום — עיינו: בראשו, חולדות, עמ' 177.

94 עיינו: זעפרני, יהודי, עמ' 235; שנוער, עמ' 48.

95 דוגמה לקשרים בין יהודים לגויים בחזיון הקיץ ובדיעת עתידות — עיינו: בן-דנאיים, דף פ ע"א; והשווה: שוקד, משרדה, עמ' קט-קיא; לדברי שוקד (עמ' קיא): 'ארגון החיים הדתיים ליהודי הרי האטלאס היה שונה מאד מזה של החברה הכרברית מוסלמית הסובבת, אולם התכונות

מי שטיינשניידר, אוצרות חיים, רשימת ספרי חיים בן יוסף מילב, המבוא תר"ח.

M. Steinschneider, *Catalogus Librum hebraeorum in Bibliotheca Bodliana*, Berlin 1852-1860.

—, *Catalogus Codicum Hebraeorum Bibliothecae Academiae Lugduno Batavae*, Leyden 1858.

חי שיימן, קצוות על הגזירות בא"י, אפריקה וספרד, קובץ על ידי יג. ירושלים תרצ"ט.

ג' שלום, המקובל ר' אברהם בן אליעזר הלוי, קריית ספר, ב (תרפ"ה-תרפ"ז) עמ' 101-141, 273-269.

—, ספר אביו וברוך, קריית ספר, ו (תרפ"ט-תר"צ) עמ' 259-276; ק"ס ז (תרצ"ג-תרצ"א), עמ' 457-465.

—, 'קבלה', האנציקלופדיה העברית, כרך כט, עמ' 71-136.

G. Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism*, New York 1965.

—, 'Kabbalah', *Encyclopedia Judaica*, vol. 10, col. 489-653.

—, תבנית בקבלה, ירושלים תר"צ.

—, 'ספור בלתי ידוע על מצאתא ספר הזוהר', קריית ספר, א (תרפ"ד-תרפ"ה), עמ' 163-168.

—, 'מפתח לפירושים על עשר ספרות', קריית ספר, י (תרצ"ג-תרצ"ד), עמ' 498-515; תרצ"ד, עמ' לט-נג.

—, הקבלה כפרובאנס, הרצאות בעריכת ר' ש"ץ, ירושלים תשי"ג.

G. Scholem, *Kabbalah, Jerusalem* 1974.

—, 'קבלות ר' יעקב בני ר' יעקב הכהן', מדעי היהדות, ב (תרפ"ז), עמ' 165-293.

—, 'קבלות ר' יעקב בני ר' יעקב הכהן', מדעי היהדות, ב (תרפ"ז), עמ' 16-29.

—, 'ישטר התקשרות של תלמידי הארי"י, ציון, ה (ת"ש), עמ' 149-160.

G. Scholem, 'D.S. Sassoon, Ohel David, Catalogue of the Sassoon Hebrew and Samaritan Manuscripts', 171-169.

פ' שונר, 'יסודות מאגיים בתכשיטנות המגרבית בעת הזרשה', פעמי מערב — מחקרים על יהדות צפון אפריקה, ירושלים תשי"ט, עמ' 285-302.

ד' תמר, 'הארי"י והה"י' כמשיח בן יוסף, ספרות, ו (תשי"ג), עמ' קטו-קצו.

—, 'ה'חלומות והזיונות והמשיחים של ר' חיים ויטל', של"ד (תשמ"ד), עמ' 211-229.

—, 'מחקרים בתולדות היהדות בא"י ובאיטליה, ירושלים תשל"ג.

—, 'מחקרים הלוי, תקופת שבת, בחור ראשית חכמה הקצר לוי יעקב פרייט, ר' אברהם הלוי, תקופת שבת, בחור ראשית חכמה הקצר לוי יעקב פרייט, ויניציאה שי"ט.

י' תשב, 'יחסו של ר' אברהם אוליא לקבלת הרמ"ק והארי"י', חקרי קבלה ושלוחותיה, ירושלים תשמ"ב, עמ' 255-267.

—, 'ופ' לחובר, משנת הזוהר, א, ירושלים תשי"ט.

אוצרות
שטיינשניידר
ברדליאנה
שטיינשניידר, ליינד
שירמן
שלום, אברהם
שלום, אבוי
שלום, אנציקלופדיה
שלום, זרמים
שלום, יואקיה
שלום, כתב-יד
שלום, ספור
שלום, עשר
שלום, פרובאנס
שלום, קבלה
שלום, קבלות
שלום, קמיע
שלום, רמזיל
שלום, שטר
שלום, שטר
שער
תמר, הארי"י
תמר, חלומות
תמר, מחקרים
תקופת שבת
תשב, אוליא
תשב, הזוהר

י' סטילמן, 'מוסלמים ויהודים במרוקו, דרכי תפיסה, תרומות וסטריוטיפים',

בחור היהודים במרוקו הירשפית, ירושלים תשל"ז, עמ' 62-73.

י' סלושץ, נפשות ישראל באפריקה הצפונית, ירושלים תשי"ג.

N. Sluiches, *Etudes sur l'histoire*, Paris 1906.

ר' אי"צ ספרין, אור עינים ח"א, קאמברג 1882.

ר' זכריה ו' סרוק, פירוש מגילת אחשוורוש, נוציה שכ"ה.

ר' עובדיה, פאס וחכמה, א-ב, ירושלים תשל"ט.

אברהם עלון, פיוטים למעלת הצדיקים מערי המערב, קובלנקה תר"ט.

—, 'שמות ושורן ליהודים, קובלנקה תש"ה.

E. Fagnan, *Li'afrique septentrionale au 12e siècle*, Constantine 1900.

ש' פינסקי, לקיט קדמונית, וויזן תר"ז.

י' פינקרפלד, בתר-הנבט באפריקה הצפונית, ירושלים תשל"ד.

א"ח פריימאן, חבורות הרמב"ם, ירושלים תרצ"ד.

ר' יהודה ב"ר יוסף פרין, פתח לבנון, ברלין תש"ז.

A.E. Cowley, *Catalogue of the Hebrew Printed Books in the Bodliana Library*, Oxford 1929.

ר' דוד קונפורטי, קורא הזרות, מהדורת דוד קאסעל, ברלין תר"ז.

ש"ח קוק, ר' חלפתא וסיעתו, מורה ומערכ, א (תר"ם), עמ' 109-110.

—, עיונים ומחקרים, ב, ירושלים תשי"ג.

ר' משה קורדוברי, חיקוי הזוהר, עם פירוש אור יקר, ב, ירושלים תשל"ג.

—, פורט ימונים, ירושלים תשי"ב.

יהודה קוריאט, מאור ושמש, לוחות הקצ"ט.

ר' קורקוס, לאפי יחסם של שליטי האלמוחדון ליהודים, ציון, לב (1967), עמ' 137-160.

—, 'יהודי מארוקו מגיורו ספור ועד אמצעה של המאה הת"י', ספרות, י (1966), עמ' נג-קיא.

—, 'מחקרים בתולדות היהודים במארוקו, ירושלים תשל"ז.

D. Corcos, *Studies in the History of the Jews of Morocco*, Jerusalem 1976.

D. Corcos, *The Jews of Morocco under the Marinides*, JQR 54 (1963/4), pp. 271-287; 55 (1964/5), pp. 53-81, 137-150.

א' מלר-לנצט (עורכת), חיי היהודים במארוקו, קטלוג מוזיאון ישראל, ירושלים תשמ"ג.

—, 'מלר-לנצט (עורכת), חיי היהודים במארוקו, קטלוג מוזיאון ישראל, ירושלים תשמ"ג.

ר' יצחק אלפאסי, 'שור"ת הרי"ף', בחור זכרון לראשונים, ברלין תרמ"ז.

ר' שלמה בן אדרת, 'שור"ת רשב"א', לכות הקצ"ט.

ר' דצקיה בן אברהם הרופא, שכלי הלכת השלם, ניו יורק תשכ"ז.

(אברהם אלמליח), שובע שמחות אלניז 1890, לוחות ת"י.

J. Chaumel, 'L'histoire d'une tribu Maraboulique de la Anti-Atlas', *Hesperis*, 39 (1952), pp. 197-212.

מ' שוקר, 'משררה אישית לרב ממונה, שניונים כמעמד המנהיגות הדתית בקרב יהודי הרי האטלס', בחור יהדות צפון-אפריקה במאות י"ט-כ"ט, ירושלים תשי"ט, עמ' קט-קמ"ט.

—, 'קיום יהודי כמכיבה בפרגריה', פעמי מערב, ירושלים תשמ"ג, עמ' 107-96.

A. Chouraqu, *La condition juridique de l'Israelite marocaine*, Paris 1950.

א"צ שוראקי, קורות היהודים בצפון-אפריקה, תל-אביב 1975.

סטילמן

סלושץ, נפשות

סלושץ, עינים

ספרין

סרוק

עובדיה

עלון, פיוטים

עלון, שמחה

פאניאן

פינסקי

פינקרפלד

פריימאן

פרין

קאולי

קונפורטי

קוק, חלפתא

קוק, עיונים

קורדוברי, אור

קורדוברי, פודס

קוריאט

קורקוס, האלמוחדון

קורקוס, יהודי

קורקוס, מחקרים

קורקוס, מרינס

קטלוג

רי"ף

רשב"א

שכלי הלכת

שובע שמחות

שומה

שוקר, משררה

שוקר, קיום

שוראקי, מצב

שוראקי, קורות